

1925 чылдың август
31-де үнүп ачылган

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 71
(19702)
2023 чылдың
сентябрь 20
среда

Хүннүң үнери — 06.25
Ажары — 18.47
Хүн дурту — 12.22

Садар өртээ
хостуг

12+

250 чыл эрткенде — чаа хүрээ

Материалды 7-ги арындан номчуур.

Буян ООРЖАКТЫҢ тырттырган чуруу.

Чараш чүүлге ынак болгаш

Янзы-бүрү өңнерлиг чечектер, үнүштер болгаш ыяштар девискээринде үнген ол бажың эрткен-дүшкен кижилерге чараш-чаагай кылдыр көстүр. Чурттап турар оран-савазынга бо бажыңның ээлери...

\ 3-кү арында

9 оруктун белдири

Чөөн-Хемчик кожууннун төвү Чадаана хоорай шаг-төөгүден бээр чоннун чоон оруунун аксы, 9 оруктун белдири, ат-сураглыг, төөгүлүг хоорай...

\ 10-гу арында

95%

мал чемин республиканың
кожууннарында белеткээн.

КЫШКА БЕЛЕТКЕЛ

Дүжүт
ажаалдазы

Тывада мал чеминиң белеткелиниң планы күүсеттинериниң кырында келген. Республиканың Көдээ ажил-агый яамызының сөөлгү медээлери эзууга алырга, 233,9 муң тонна сизген аймаан мал чеми кылдыр белеткээн.

Ол дээрже планның 95 хуузу. Таңды, Тере-Хөл, Каа-Хем болгаш Сүт-Хөл кожууннар мал чеми белеткээр планын ажыр күүседипкеннер. Өвүр биле Барыин-Хемчик кожууннарның сизгенчилери планын 100 хууга күүсеткен. Дараазында кожууннар планын күүседириниң кырында келген: Чаа-Хөл (88,5 хуу), Тожу (84 хуу), Чөөн-Хемчик (89,9 хуу), Кызыл (91,8 хуу), Бай-Тайга (81 хуу), Чеди-Хөл (85,4 хуу).

2023 чылда Тывага ойт-сизгенниң дүжүткүрү багай эвес болган, 1 гадан ортумаа-биле 13 центнер болганы мал чеминиң планнаттынган хемчээлин белеткеп алыр арганы берген. Көдээниң ажил-ишчилери планның күүсеттингеннге оожургавайн, сизген-ширбиинди артыкшылдыг кылдыр белеткеп алыр дээш, мал чеминиң белеткелин уламчылап турарлар. Мал чеминиң белеткелиниң шалыпчы айының хуусаазын октябрь айга чедир узаткан. Эң хөй мал чемин белеткеп алган кожуунга шаңнал – сизгенни кезеринге болгаш ажаарынга херек, бүрүнү-биле чыгдынган кожуг дериг-херексели.

Көдээде база бир чугула ажил, тараа, картофель болгаш ногаа аймааның дүжүдүнүң ажаалдазы эгелээн. 985 га черде тараа дүжүдүн ажаап алыр уjurлуг. Сөөлгү хуннерге чедир 3115 тонна картофельди, 348 тонна ногаа аймаан ажаап алган.

/ Ш. МОҢГУШ.

Бензин өртээн чиигеткеш,
субсидия алыр

Тывада автозаправка станцияларының ээлери сентябрь 19-тан тура республика бюджетинден субсидия ап болур.

Чонга садар бензин өртээн чиигедири-биле түр үеде ындыг хемчег алганының дугайында Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг социал четкиде блогунга бижээн:

«Республикада АЗС-тер ээлери бензин өртээн бадырарынга белең. Регионнуң Одаар чүүл болгаш энергетика яамызы оларга субсидия бээриниң чуруму-биле керээ чарып алгаш, ат салырынга белең. Чугаа АИ-92, АИ-95 маркалыг бензин болгаш солярка дугайында чоруп турар. Керээ эзуугаар алырга, чиигеткен өртөк-биле саткан 1 литр бензин дээш сайгарлыкчыларга республика бюджетинден 3 рубльди төлөп бээр. Ол дээрже чурттуң кывар-чаар чүүлдер садар рыногунда байдал турумчуп, бензин-даа, дизель-даа

өртээ чиигей бээринге чедир түр үеде сагыыр дугуржулга-дыр. Баш бурунгаар даап бодаашкыннар-биле алырга, ол октябрь эгезинде болур уjurлуг. Хакасиядан кывар-чаар чүүлдү мөөңү-биле эккеп турар чедирикчилер биле сайгарлыкчыларның керээ чарып алырынга база дузалажыр бис. Бензинни эккеп

алырынга бергедээшкinner кажан-даа тургустунмас болурунга база дузалажыр. Бай-Хаакта автозаправка станциязының керээ чарып алырынга ынчаар дузалаан бис. Кызылда, Каа-Хемде, Чадаанада АЗС-тер ээлери база шак ынчаар керээ чарып алыксап турар. Регионалдыг Одаар чүүл болгаш энергетика

ка яамызы күзелдиг улусту манап турар».

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг кывар-чаар чүүлдер рыногунда ажилдап турар сайгарлыкчы бүрүзү деткимчени ап болур дээрзин айткан.

/ ТР-ниң Чазаның медээлеринден Р. ДЕМЧИК очулдурган.

Эдуард КУУЛАР:

– Кывар-чаар чүүл өртээниң өскенин барымдаалааш, күрүне деткимчезиниң ачызында регионга кывар-чаар чүүл өртээн бадырар дугайында шиитпирни Чазак деңгелинге хүлээп алган. Кывар-чаар чүүлдү соңгаартан хууда сайгарлыкчылар сөөртүп эккеп турар деп шупту билир бис. Олар оон каш хуу немээш, садып-саарып амыдырап турар. Ол дээрже сайгарлыкчыларның амыдыралы-дыр. А кывар-чаар чүүлдү өртээнге күрүне деткимчези болур 3 рубльди керээ чарып алган сайгарлыкчыларга республиканың бюджетинден төлөп бээр. Кызыл хоорайга 6 рубльден, а кожууннарга 8 рубльден өстүрбезин сүмелеп турар бис. Сайгарлыкчылар-биле дугуржулгавыстың кол

утказы болза, олар бистиң айткан өртээвис-тен өстүрбес. Хоорайга чүгле 6 рубль немээр турган болза, олар чүгле 3 рубль немээш, кывар-чаар чүүлдү садар. Артан 3 рубльди күрүне төлөп бээр. А кожуунга 5 рубль немээш, садарлар. Күрүне керээ чарып алган сайгарлыкчыга 3 рубльди немей төлөп бээр.

Сайгарлыкчылар-биле ужуражылгалар уламчылап турар. Тывада ниитизи-биле 40 хире сайгарлыкчы кывар-чаар чүүл садып-саарып ажилдап турар.

Хууда сайгарлыкчылар оон мурнунда 1 литр кывар-чаар чүүлдү өртээниң кырынга 9 рубль немеп турган болза, а ам 6 рубль немээр. Чонга 1 литрни 56 рубльга садыпкаш, оон ылгалы 3 рубльди күрүне керээге даянгаш төледип алыр.

| ЧИДИГ АЙТЫРЫГ |

Сес дугаар школада изиг чем-биле хандырылга

Сөөлгү каш чылдарда эге школа өөреникчилерин халас изиг чем-биле хандырап дугайында шиитпирни РФ-тиң Чазаа хүлээп алган. 1-ден 4-кү класска чедир уруглар, оолдарны школага хоолулуг, шынарлыг чем-биле хүннүң-не кичээлдер аразында узун чапсар үезинде чемгерген турар уjurлуг.

Эге школа өөреникчилерин чемгерер акша-төгерикти регионалдыг болгаш федералдыг бюджеттен аңгылаан. Республиканың школа бүрүзүн чемненилге комбинаттары: «Школачы чемненилге» МУБ, «Школьник» МУБ, «Куулар» ХБ, «Монгуш Ч. А.» ХБ, «Куржу Б.Е.» ХБ, «Дамдын Е.Н.» ХБ, «Хомушку Ш.Ю.» ХБ дээш өске-даа хууда

сайгарлыкчылар керээ эзуугаар хандырып турар.

Чоокта чаа Кызыл хоорайның 18 дугаар школазынга эге школа өөреникчилери хораннанганын шупту билир бис. Ук байдалга хамаарыштыр чогуур ажилдар чоруттунуп турар.

Дүүн Кызылдың 8 болгаш 5 дугаар школаларынга тырттырар бөлүк-биле четкеш, ада-иелер, башкылар болгаш школачылар-биле чугаалаштывыс.

8 дугаар школаның 1-ги классчыларының ада-иелериниң төлээзи Марина Виноградова:

– Эрткен неделяда, сентябрь 11-де, школада изиг чемге хамаарыштыр хыналданы ада-иелерниң тускай комитеди кылган бис. Школаның

столоваязынга келиривиске арыг-силиг, чырык болду. Ажы-төлүвүстү эптиг-демниг, найыралдыг коллектив чемгерип турарын көрдүвүс. Ада-иелерниң сонугааны айтырыгларның доозазынга ажилдакчылар харыылап берди. Уругларның чип турар чеми амданныг болгаш шынарлыг чорду. 1-ги классчы уруум өөрөнгөш, тодуг-догаа келир-дир. Столоваяның ниитизи-биле арыг-силиин база хынаар бис. Тавакта салган чемни деңзилээш, күрүне стандарттарынга дүгжүп-дүүшпейн турарын, уругларның чем чип турар аяк-шынаанда чирик, тиглиг сава-саңга бар-чогун база көрдүвүс. Комитетте класс бүрүзүндөн чаңгыс төлээ бар. Хынаар бетинде школаның администрациязын

сагындырыптар-дыр бис.

8 дугаар школаның повары Саяна Ооржак:

– Ниитизи-биле 1000 хире уругну изиг чем-биле чемгерип, 11 кижиге ажилдап турар бис. Дөрт повар, а артканнары аяк чуур, аштап-арыглаар улус. Бир дугаар хүнде кадык, четвертерде балыктан, а арткан хуннерде дагаа болгаш инек эдиден кылган чемни уруглар чип турар. Вафли, печенье, пряник, конфет, фрукт дээш бир-ле чигирзиг чемни немей берип турар. Салаттарны неделяда 3 катап берип турар бис. Суксун аймаанга хөй кезинде чыжыргана, инек-караа, ыт-кады, киш-кулаа дээн ышкаш витаминниг, эм

каттардан кылган хандыларны уруглар ижип турар.

8 дугаар школаның 3 «а» класының башкызы Тайгира Салчактың медеглээни-биле алырга, класында 36 өөреникчи бар. Уругларның чемненири эки, тавакка чем арттырбайн чиптер. Чамдык уруглар бажыңыга чемненип алган боор. Столоваяже келбейн баар.

8 дугаар школаны изиг чем-биле «Школьник» МУБ хандырып турар.

/ Айдың ОНДАР.
Буян ООРЖАКТЫҢ
тырттырган чуруу.

| ТЫВАНЫҢ БОЙДУС БАЙЛАА |

Тастыгда литий тывыжы

Тываның Эрзин кожуунда Тастыг деп черде литийниң чыдынын болбаазырадып ажыглаар эрге дээш аукцион садыглажышкынны эрттирер дугайында даалганы бо чылдың август айда Россия Федерациязының Чазаның Даргазы Михаил Мишустин берген.

Массалыг информация чепсектеринде медээлер ёзугаар алырга, аукционга киржиринге чагыларны сентябрь айның 29-ка чедир хүлээп алыр, садыглажышкынны октябрь 18-те эрттирер. Аукционга киржир күзелин илереткен кордакчыларның бирээзи литий болгаш өске-даа полиметаллдар казып-тывар талазы-биле улуг арга-дуржулгалыг «Эльбруссметалл-литий» даг-руда комбинады.

Тываның девискээринде казымал байлак чыдынын кайы-бир россияжи азы даштыкы компания болбаазырадып эгелээрге, аңаа таарзынмаан кижилер ону чүге республиканың Чазаа чөпшээрээни дээн уткалыг шуугаазынны социал четкилерге доюлдуруп үндүрер. Тыва болгаш Россияның өске-даа регионнарында казымал байлактар россияжи

хоойлужудулга ёзугаар федералдыг өнчүге хамааржыр, оларны канчаар ажыглаарын федералдыг эрге-чагырга башкарар. Эрзинде Тастыг деп черде литийниң чыдынын болбаазырадып ажыглаар эрге дээш аукцион садыглажышкынны эрттирер даалганы РФ-тиң Чазаның Даргазы Михаил Мишустинниң бергени аңаа херечи.

Холумаанда литий колдаан Тастыг руда чыдыны Тес-Хемче агып кирген Хусуин-Гол хемниң бир адыры Биче-Тастыг хемчигештиң унунда. Геология медээлеринде «Тастыг» деп ат-биле демдеглеттинген бо чыдынны совет үеде-ле, 1955–1960 чылдарда, шинчилеп каан. Тастыгда руданың холумаанда литий 596 266 тонна, ниобий 7 824 тонна, тантал 3 949 тонна, ак-коргулчун 21 363 тонна деп геологтар шинчилеп тодаратканнар. Тастыгның

рудазында литийниң хемчээли чүгле Россияда эвес, а делегейде эң хөй дээрзин геологтар санап үндүрген.

Хүннүң чырыының, чылыының күжү-биле тыптыр энергия адыры сөөлгү чылдарда дүрген хөгжээни-биле холбаштыр литийниң хергелели көвүдээн. Делегейниң сайзыраңгай чурттарында болгаш Россияда сөөлгү үеде электромобильдерни хөйү-биле бүдүрүп үндүрүп турар. Оларның шимчедикчилери аккумуляторлар кылырынга литий кончуг херек. Литий биле ниобийни атом, космос технологияларын чогаадып кылырынга база аажок ажыглап турар. Танталды химиктиг үлетпүрде болгаш ядерлиг медицинада ажыглап турар. Бо ховар бүдүмел Тываның өске-даа девискээрлеринде бар. Чижээлээрге, Улуг-Хемниң Арысканда.

Тастыг руда чыдынының курлавырын 30 чыл дургузунда казып болбаазырадып, ховар металлдарны ылгап ап болур. Республиканың экономиктиг хөгжүлдө бол-

гаш үлетпүр сайыды Айдыс Саттың дыңнатканы-биле алырга, Тастыгга тудар даг-үлетпүр бүдүрүлгезинге 1000 хире ажылчын туруштар тургустунар. Кажан ону тудуп доозуп, ажыглалга кириптерге, Тываның бюджетинге улуг хемчээлдиг үндүрүлгелерни төлээр бүдүрүлгө апаар.

Баш бурунгаар санаашкыннар-биле алырга, бир чылда 710 миллион рубль түңнүг үндүрүлгелерни төлээр.

Тастыгда полиметаллдарны болбаазырадып бүдүрүлгени тудары Тываның электроэнергия болгаш орук четкилерин сайзырадырынга база сал-

дарлыг болур. Бо бүдүрүлгени тударда болгаш ажылдадырда, күштүг электри энергиязының шугумун, эки орукту шөйүп чорудар апаар. Тастыг биле Эрзин суурнуң аразы 120 километр хире, оон ыңайлаарга, Тере-Хөлче база чоокшулай бээр. А ол кожуунда кончуг эм-дом шынарлыг, хөй кижилер эмненип турар Тарыс аржаан бар болгай. Моон-на бо ийи кожууннуң хөгжүлдэзинге Тастыгда литий дээш өске-даа полиметаллдарны казып тывар бүдүрүлгениң экономиктиг болгаш социал ужур-дузазы илдең-дир.

/ Ш. ЛОПСАН.

| ХООЧУННАР – УЛЕГЕР-ЧИЖЕК |

Чараш чүүлге ынак болгаш

Янзы-бүрү өңнерлиг чечектер, үнүштер болгаш ыяштар девискээринде үнген ол бажың эрткен-дүшкен кижилерге чараш-чаагай кылдыр көстүр. Чурттап турар оран-савазынга бо бажыңның ээлери аажок кам-хайыралыг, ооң дашты аяныг чараш болзун дээш, ону чаагайжыдып турар-дыр деп бодал кижиниң сагыжынга кирер.

Шынап-ла харын, эң чараш болгаш чаагай-жыттыг бажың дээш «Чечектел-ле, Кызыл!» деп мөөрейниң түңнелдери-биле бо бажың үргүлчү шаңнадып-мактадып келген. 2018 болгаш 2021 чылдарда «Кызыл хоорайның эң-не чаагайжыттыг бажыңы» деп бедии-биле үнеледип, бирги черлерни ээлээн. Бо күскү хүннерде база Пушкин

кудумчуда 69 дугаар бажыңның даштыкы девискээрин чечектер болгаш чараш үнүштер шыва үнген, оларны чарашсынып көрүп олурарга, сагыш-сеткиге өөрүнчүг.

Хөй квартиралыг бо бажыңның даштынга баштай чечектер олуртуп, ону чаагайжыдып эгелээн кижиге – күш-ажылдың хоочуну Билчиер Натпит. Чараш чүүлдерге ынак болгаш, чурттап оран-савазын

база чараш-чаагай кылдыр Билчиер Ховалыговна дерип алыр чаңчылдыг кижиге.

– Бажыңның дашты куура-ра берген чыдар, куп-куу, ээн-зиргей кылдыр көстүр боорга, моон ырак эвесте машиналар дугуйлары септээр черден эрги дугуйлар садып алгаш, бажыңның даштыкы эжиктериниң чанынга оларны эккеп салгаш, чечектер олуртуп, оларны суггарып турдум. Оон улаштыр бажыңның чанынга чечектерни көвүдөдир тарып кирипкен мен. Чоорту меңээ бажыңның идепкейлиг чурттакчылары дузалажып эгелээн. Александр Кошкар-оолович биле Херелмаа Дагбааевна Моңгуштар, Клим Күжүгетович Каң-оол, Саида Александровна Доржу, Полина Кенден-Сүрүновна Хомуш-ку, Софья Саң-Хөөевна Салчак, Роза Семеновна Даваа, Раиса Болатовна Монгуш дээш элээн каш кижиге бажыңывыстың даштыкы девискээрин чараштыр чаагайжыдып турар бис. Бажыңда чурттакчы бүрүзү бистиң ажылывыска киришпес-даа болза, тарып каан чечек-чимиске, үнүштерге камны илдең-дир – деп, Билчиер Ховалыговна чугаалады.

1966 чылда Тываның көдээ ажил-агый техникумунун ветеринария салбырын Билчиер Ховалыговна дооскаш, Өвүр кожууннуң «Торгалыг» совхозка мал эмчилеп ажилдай берген. Өвүр чер-биле

ажыл-ижи, амыдырал-чуртталгазы чарылбас болуп, 22 чыл дургузунда Торгалыгның хөгжүлдэзинге бодунуң улуг үлүг-хуузу кириген. Мал эмчилеп, «Торгалыг» совхозту директорлап, ол совхоз кооперативтерге чарлырга, көдээ ажил-агый кооперативи удуртуп, харысалгалыг албан-дужаалдарга ажилдап чораан. Торгалыгның чонунуң хууда мал-маганы көвүдээрге, мал эмчилериниң ачы-дузазы кончуг херек апаарга, тус черге ветеринария участогун 2002 чылда ажыдып, малды эмнээрин, халдавырлыг аарыгларга удур зооветеринарлыг хемчеглер чорударын организастан.

Көдээ ажил-агыйның хөгжүлдэзинге кириген улуг ачы-хавыязы дээш Билчиер Ховалыговна Натпитти

ССРЭ-ниң дээди күш-ажылчы шаңналы «Күш-ажылга шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаан. Натпит Ховалыговна оон-даа өске ССРЭ болгаш республика чергелиг хөй сан-ныг шаңналдарның эдилекчизи.

Тываның көдээ ажил-агыйының хоочуну анаа олурарына черле хөңнү чок, бир-ле ажилды кылган турар. Кызыл хоорайга көжүп келгеш, чурттап олурар хөй квартиралыг бажыңының чаагайжыдылганы он ажыг чыл башкарып келгени ол. 80 харлаарының бүдүүзүндө хөй-ниити ажилын Билчиер Ховалыговна аныктарга дамчыдып бээриниң байырлыг ёзулалы болган. Кызыл хоорайның Хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Ольга Дамдын аңаа кээп кирип, Россияның Хоочуннар чөвүлелиниң Хүндүлел бижиин Билчиер Ховалыговнага тыпсып, быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, күштүг тура-сорукту күзээн.

/ Ш.МОҢГУШ.

Одарлар баксыраанда

Көшкүн амыдыралдыг тыва улус шаг-төөгүдөн-не мал-маганын одарлар солуп, оъткарып чораан. Кыштаглап, чазаглап, чайлаглап, күзеглеп көжүп, мал-маганын одарладып азырап өстүрери – бистиң өгбелеривистиң эрте-бурунгу чаңчылы.

Малдың одарларының оът-сигенин ынчаар камнап алырын олар дыка билир турганнар. Одарларның оът-сигениниң байдалын араттар доктаамал хайгаарап, бир эвес кайы-бир одар оъду шаарарып эгелээн болза, араттар үш-дөрт чыл дургузунда аңаа мал кадар-бас чорааннар. Шак ынчаар черни дыштандырып, аңаа оът-сиген сырый үнерин манаар. Ынчангаш муң-муң чылдар дургузунда мал одарларының болгаш оларның оът-сигениниң шынары баксыравайн келген. Совет үеде безин республикада мал одарлары улуг дыка баксыраваан, чүге дээрге колхозтарның, совхозтарның малчынары болгаш удуртукчулары тыва улустуң көжүп-дүжүп мал кадарар чаңчылын сагып чорааннар. Черле ынчаш, Тываның кааңдаачал агаар-бойдузу, оът-сигениниң байдалы чылдың кыш, час, чай, күс дөрт үелеринде одар солуп,

малды одарладыр чаңчылды чайгаар тывылдырган. Сөөлгү 20 – 30 чылдар дургузунда республиканың мал одарларының курлавырын кандыг-даа система чокка ажыглап келгенинден оларның оът-сигениниң шынары баксыраанын эртемденнерниң шинчилел ажылдары көргүскен.

Суурларның чурттакчы чону малды элээн хөйүнү тудуп, оларның чамдыктарында мал-маган 3-4-даа кодан чеде бээр. Ол малды суурлар чоогунда черлерге кыш-чай чок оъткарып келгенинден оларның оът-сигени шаарарып, чашпан янзылыг оъттар үнүп эгелээнин шинчилелдер көргүскен. А чашпан үнери дээрге-ле черниң бодунуң камгалал шынары-дыр; шак ынчаар хөзүнүн, оът-сигенин экижидер бойдустан чаялгазы-дыр. Суурлар чоогунда одарлар сырый болгаш сүүзүнүг оът-сигениниң шынарын чидирип турарлар. Чижээлээрге, Эрзин, Мөрен суурларның чоогунда Баян-Кол, Мөрен, Эрзин хемнерниң уннарынга тус черниң хөй санныг мал-маганы оъттап турар болгаш, ында одарларның оът-сигени баксыраанын Тываның көдээ ажил-агый эртем-шинчилел институтунуң шинчилелдери көргүскен.

Чүгле суурлар чоогунда эвес, а олардан ырак одарларда оът-сигениниң шынары баксырап турар. Чүге дээрге черни кайы-бир аратка азы көдээ бүдүрүлгеге хоойлу-дүрүм өзугаар быжыглап каарга, ол черниң ээлери ооң чер өнчүзү эвес өске девискээрге малын одарладыр эргези чок, ынчангаш малының одарын солуп азы чайлаглаар, күзеглээр дээн ышкаш көжер аргазы чок.

Тывада байдалды алырга, чурттакчылыг черлер чоогу, орук-чири кадыр-берт эвес черлерде араттарның, көдээ кооперативтер дээн ышкаш коллективтиг ажил-агыйларның турлаглары туттунган, оларның чоок-кавызында одарларда малды оъткарып турар. А чурттакчылыг черлерден ырак, чедери берге черлерде одарлар кагдынып эгелээн. Чижээлээрге, чайның ортаа үезинде, оът-сиген кончук чулуктуг апарганда, тайгалар кырында малды чайлагладыр чаңчыл уттундуруп бар чоруур, амгы үениң аныяк малчынарының хөй нуруузу малын чайлаглатпас апарган. Ынчангаш чүгле тайгалар кырында эвес, оларның эдектеринде кончук сүүзүнүг шынарлыг оът-сигениниң одарлар кагдынып турар. Мал ажил-агыйлыг кижилер-

ниң одарлар солуп көжер-дүжери эвээжээнинден Улар, Ак-Даш, Хаялыг-Адыр, Улуг болгаш Биче Чинчилиглерде одар ээнзиреп эгелээн.

Тывада одарларның мындыг байдалы оларның оът-сигенин ханы шинчилеп, ажыглаарының системазын ажылдап кылырын негей берген. Ооң бир делгереңгей аргазы малдың одарларын солупуу дээрзи билдингир. Одарларның шынарын, ооң оът-сигениниң сүүзүнүн экижидер талазы-биле шинчилел институтунуң эртем ажилдакчылары чорудуп, харын-даа мырыңай херек кырында кандыг хемчеглерни боттандыраары саналдап келгеннер. Чижээлээрге, Мөңгүн-Тайга кожуунуң Чеди-Тейде малдың кышкы одарына рапс деп үнүштүң соокка шыдамык сортун сула-биле холуй тарып, ооң шынарын экижидериниң культура-техниктиг ажилдарын эртемденнер ажылдап кылган. Кыштаглар чоогунда мындыг янзылыг одарларны кылыры кышкы үеде малга немелде чем курлавырын тургусканы боор. Көдээ кооперативтер дээн ышкаш коллективтиг ажил-агыйларының, олышкаш араттарның саң-хөө байдалы кызыы болгаш, одар-

ларның оът-сигенин экижидер талазы-биле эртемденнерниң саналдаан төлөвилелдерин боттандыраар аргазы чок болуп турар.

Хөй чылдыг люцерна, эспарцет болгаш кострец деп сигеннерниң үрезиннерин холуштур чажып, одарларның оът-сигениниң сүүзүнүн экижидер, дүжүткүрүн улгаттыраар талазы-биле шинчилел ажилдарын Тываның көдээ ажил-агый эртем-шинчилел институтунуң эртем ажилдакчылары чорудуп келгеннер. Эспарцет деп үнүш Тываның агаар-бойдузунуң байдалына кайы хире үнерин, чүү хире дүжүткүрүн илередир сорулга-биле шенелде шинчилел ажилдарын каш чыл дургузунда чорутканнар. Ол шенелделер хөй чылдыг үнүш эспарцет бистиң республиканың кадыг-ширин агаар-бойдузунга шыдамык, даглыг болгаш элезинниг черлерге безин багай эвес үнерин, дүжүткүрүн көргүскен. Чүге дээрге ооң дазылы черниң шыктыг каадынче ханылап адырланыр болгаш, кааңдаашкына белең алыспас, чаъстыг чайын азы сугаттыг шөлдерге бедик өзер. Ооң дүжүткүрү Тывада шагда-ла тарып турар люцернадан безин хөй болган. Эспарцеттиң үрезинин хөй чылдыг сигеннерниң үрезини-биле холуй чажып тургаш, одарларның оът-сигениниң шынарын экижидерин болгаш чаа одарларны тургузарына ажыглаарын эртемденнер сүмелеп турар. Сула, арбай дээш өске-даа тараа аймаа культуралары-биле холуй тарып өстүрүп, чайын, күзүн ийи катап кестирип, оон эвээш эвес мал чемин белеткеп ап болур.

Мал одарларын болгаш сиген шөлдерин камныг ажыглаар, оларның оът-сигенин экижидер талазы-биле Тываның көдээ ажил-агый эртем-шинчилел институтунуң шинчилелдеринче, эртемденнерниң ажылдап кылган төлөвилелдерин ажыглаарынче чер болгаш мал ажил-агыйлыглар шыңгыы кичээнгеини угландыраары күзечиг.

Одарларга, сиген шөлдеринге хамаарылга амгы үеде тоомча чок болур болза, Тыва шаа барып тас одарларлыг, сиген шөлдерлиг артып каап болурунун айылы бар деп догааштырып болур.

/ Ш. МОҢГУШ.

| АДА-ЧУРТ КАМГАЛАЛЫ |

Дайынчының чырык күзелин боттандырган

Тускай шериг операциязының дайынчылары Эдуард Бирилей, Игорь Багрецов, Иннокентий Кокер-оолдуң өскөн-төрзөн чери – Улуг-Хем. Олар Шагаан-Арыг хоорайның Дружба кудумчунда 57 биле 57/1 дугаарлыг бажыңнарга чурттап турган.

Амыр-тайбың чуртталга дээш олар амы-тынын харамнанмай, эрес-дидим демисежип турган. Дайынчы хүлээлгезин күүсе-

дип тургаш мөчээн бо үш маадырның төрелдери Дружба кудумчузунда бажыңнарның чанында уруглар ойнаар шөлдү боттарының акша-хөреңгизи-биле чаартып кылган.

Эдуард Бирилей бичии уруглар ойнаар шөлдү септеп кылыр деп күзэлдиг турган дээрзин ооң өөнүң ишти чугаалаан. Бо үш маадырның төрелдери демнежип алгаш, уруглар шөлүңге чайганыштар, сандайлар болгаш өске-даа

чүүлдерни боттарының акша-хөреңгизи-биле кылдырып каан.

Амгы болгаш келир үениң салгалдары төөгүнү утпайн, сактып чорзун дээш мемориалдыг самбыраны база тургускан. Дайынчыларга тураскааткан самбыраның байырлыг ажыдышкынынга улуг-биче чон боодал чечектерни салган.

/ Улуг-Хем кожуунуң медээлеринден.

Дерсу – Мунзукка тураскаал

СЕНТЯБРЬ 15-ТЕ КЫЗЫЛГА «ДЕРСУ-МУНЗУК» ДЕП ТУРАСКААЛДЫҢ БАЙЫРЛЫГ АЖЫДЫШКЫНЫ ТЫВАНЫҢ КУЛЬТУРАЗЫНЫҢ ТӨӨГҮЗҮНДЕ СОЛУН БОЛУУШКУН БОЛГАН.

Американың киноакадемиязының дээди шаңналы «Оскар» эдилекчизи «Дерсу Узала» деп уран-чечен фильминің кол маадырын ойнаан РСФСР-нің улустуң артизи, сураглыг Максим Мунзукка тураскаалды Дерсу Узаланың омур-хевиринде сиилбип кылган.

Тайгага, шынап-ла, чурттап чораан кижиниң омур-хевирин фильнде Дерсу Узала кылдыр көргүскени, ооң дириг бойдуска хумагалыг камныын уран-чечен кинону көрген улус шупту билер, үнелээр. А ол омур-хевирни фильнде сураглыг тыва артист кайгамчык кылдыр ойнап каан. Дерсу дээрге-ле Мунзук, Мунзук дээрге-ле Дерсу деп улустуң бажында ынчаар тапталып калган. Ынчангаш тураскаалды «Дерсу-Мунзук» деп адап турары уткалыг.

Тураскаалды ажыдар хүннү шилээни база таварылга эвес. Чүл дээрге Акира Куросаваның бо фильминде Дерсу Узаланың ролун ойнааш, Тывазын алдаржыткаш, чоннуң чоргааралы болган Тыва АССР-нің улустуң артизи Максим Монгушжуквич (15.09.1912 ч) ооң өөнүң ишти, РСФСР-нің улустуң артизи Кара-кыс Намзатовна Мунзуктарның төрүттүнген хүнү. Оон аңгыда, Кара-кыс Мунзук чораан болза, мугур 105 харлаар юбилейлиг хүнү таваржып турар.

Кызылга болган тураскаал ажыдышкынынга Тываның Чазак кежигүннери, культура албан черлериниң удуртукчулары болгаш өске-даа чыылган чондан аңгыда, Москвадан база хүндүлүг аалчылар киришкен.

«Бо тураскаал-биле баштайгы таныштырылга баш бурунгаар Тываның Национал театрының фойезинге кыжын болган. Ынчан тураскаалды чылыг үеде бодунуң туружунга салыр деп шийт-пирлээн. Бөгүн мындыг онза хүнде, ам-на бодунуң турар туружунда, сагыш-сеткилге таарымчалыг скверде тураскаал турупканынга өөрүп тур бис. М.Б. Греков аттыг

шеригжи студия шак мындыг онза тураскаалды кылыр аас-кежиктиг болганынга силер бүгүдөгө четтиргенин илередип тур бис. Баштай бо тураскаалды тыптып келгениниң төөгүзүн кыска таныштырыксап тур мен.

Ону кылыр дугайында кол эгелекчи бодап Россияның камгалап сайыды, Россияның географтыг ниитилелиниң президенти Сергей Шойгуга хамааржыр. Шериг чурукчулар-ның студиязынга мындыг онза чагыг кээрзе, ону бир чыл чартык үе дургузунда студияның скульптору Дмитрий Клавсуц кылган. Бо хүлерден кылган тураскаалды чүнүң кырынга тургузарының дугайында элээн сайгарылгалыг чугаалар турган. Түннелинде, Сергей Күжүгетовичиниң сүмези-биле, хем суунда эштип турар балыктары көстүп турар эрик кырында турар кылдыр кылган. Ону дыка нарын технологиялар ажыглап тургаш, суг иштинде даштарны безин хүлерден кылган. Шак моон безин Сергей Күжүгетовичиниң төрзүн чуртунга кайы хире ынаан эскерип болур. Ынчангаш бо хүн бо тураскаалдың ажыдышкыны биске дыка өөрүнүг болуушкун болуп турар» – деп, М.Б. Греков аттыг шеригжи чурукчулар студиязының директору, Россияның Камгалап яамызының Культура департаментизиниң удуртукчузу Татьяна Самарская тайылбырлааш, чыылганнарга байыр чедирген. Аңаа улай Орус географтыг ниитилелин төлээзи Марина Захарова сөс ап, чыылганнарга байыр чедирген.

Тураскаал ажыдышкынынга Тываның В. Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрының артистериниң киржилгези-биле Максим Мунзуктуң уруу, Тываның культуразының алдарлыг ажилдакчызы Светлана Мунзуктуң сценарийи-биле театрың режиссеру, Тываның алдарлыг артизи Орлан Монгуштуң тургусканы театржыткан көргүзүгнү бараалгаткан. Аңаа кинорежиссер Акира Куросаваны, эрткен чылын 150 чыл

ою болган орус географ, этнограф, аян-чорукчу Владимир Арсеньевти, Максим Мунзукту катап база сагындырган солун көргүзүгнү ылаңгыя чалаттырган аалчылар дыка онзазынып таарзынган.

«Шак бо тураскаал чүгле бистиң, Мунзуктарның, өг-бүлөзүңгө эвес, а бүгү Тыва чуртувустуң чонунга улуг белек деп үнелеп турар бис. Тураскаал ажыдышкыны бо хүннерде Тывада эртип турар Россияның Армиязының культура хүннериниң хемчеглериниң аразынче киргени база онзагай болду. Ол ышкаш сеткиливис ханызындан бо тураскаалды кылыр эгелекчи бодалды үндүрген Сергей Шойгуга, ооң баштап турары Орус географтыг ниитилелинге, скульпторга база бүгү киржилгелиг болган шупту кижилерге өөрүп четтиргенивис илередип тур бис. Бо-ла бүгү чүлдүң артында эскерер болза, бистиң алдарлыг чаңгыс чер чурттувустуң төрзүн Тывазынга кызыгаар чок ынакшылы көстүп турар» – деп, Светлана Мунзук чугаалаан.

/ К. МОНГУШ.

Ада Тюлюштуң тырттырган чуруктары

/ «Дерсу – Мунзук» тураскаал.

/ Тураскаал ажыдышкынынга келген аалчылар болгаш Мунзуктар.

Европада эң улуг сцена

Тывада Россияның Армиязының культура хүннеринге тураскааткан янзы-бүрү хемчеглер эртип турар. Оларның бирээзи сентябрь 17-де В. Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрының музейинге солун мастер-класс болган.

Аңаа Россияның Армиязының Төп академиктиг театрының аныяк артизи Александр Макаров шии үезинде актер кижиге көргүзүгдөн монологче шилчиир балансты канчаар шын тудуп билирин тыва театрының артистеринге көргүскен.

Мастер-класс үезинде Россияның Армиязының Төп академиктиг театрының директорунуң оралакчызы Эдуард Павлов база киришкен. Ол театрың сцена кырының техниктиг аргаларының дугайында чугаалаан.

Ону тыва театрың артистери улуг сонуургал-биле дыңнаан. Солун чүве чүл дээрге, Армияның Төп академиктиг театрының сценазы Европада эң-не улуг сцена болуп турар. Чүгле көрүкчү залында 1500 олуттук. Оон аңгыда сцена бир дөрбелчин метрге 90 тоннаны ууптар, элээн каш взводту болгаш танк, автомашиналар дээн ышкаш аар шериг техниканы

база сценаже үндүрүптер аргалыг.

Ол эксперименталдыг сценаны боттандыраарынга Россияның камгалап сайыды, Армияның генералы Сергей Шойгунуң киржилгези улуг болганы билдингир. Сураглыг чаңгыс чер чурттувус Россияның Армиязының театрының чогаадыкчы коллективи-биле жураш-каш, аныяк режиссерлар-биле кады ажылдажылга чорударынче кичээнгей

салырын сүмелзээн дээрзин тыва театрың артистери келген аалчылардан билип алган.

Армияның Төп академиктиг театрының эксперименталдыг сценазынга тургускан «Метод Гронхольма» деп шиизин ол хүн көрүкчүлөр тыва театрга көөр аргалыг болган.

/ В. Көк-оол аттыг Национал театрың медээзи-биле К. МОНГУШ белеткээн.

Эрткен оруун үнелээри —

Куранчылар эрес улус

ТЕС-ХЕМ КОЖУУННУҢ 100, САМАГАЛДАЙНЫЙ 250 ЧЫЛДААН ИЙИ ДАКПЫР ЮБИЛЕЙЛЕРИН ДЕМДЕГЛЭЭН БАЙЫРЛАЛДЫҢ ИЙИГИ ХҮНҮ. ОЛ ХҮН КУРАН СУУРНУҢ ДУЖУНДА ТЕС-ХЕМ КОЖУУННУҢ ДЕВИСКЭЭРИНЧЕ КИРГЕНИН АЙЫТКАН ХААЛГАНЫҢ АЗЫ, ЧАА АДРЕЗИНИҢ БАЙЫРЛЫГ АЖЫДЫШКЫНЫН-

/ А.Ч. Комбу

ДАН ЭГЕЛЭЭН.

Болуп турар дакпыр байыр-лалдарның ханы утказын куранчылар кымдан артык эки билир болгаш аңаа баш бурунгаар шыырак белеткенген. Чүге дээрге ында чурттап турар хоочун бүрүзү төрөөн кожуунунуң сайзыралына бүгү күжүн кириштирип, хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылдап каан алдар-аттыг кижилер-дир.

Сентябрь 16-да кончуг чараш тыва хептерин кедипкен, орден-медальдарын каданьпкан, ак кадактарын тудупкан хоочуннар — куранчылар болгаш кожуунуң удуртулгазы оон-моон келген дарга-бошка, анаа чорук аайы-биле эрткен-дүшкен чорумалдарны-даа ылгавайн, шуптузун аяк шайже чалап, өөрүшкү-маңнайлыг уткуп турганнар.

Чаа кылган Тес-Хемниң адресиниң кызыл кожаазын кезер байырлыг хемчегге киришкен РФ-тиң Күрүне

Думазының депутады Айдың Сарыглар бо болуп турар байырлалдар Тываның төөгүзүнде улуг уjur-уткалыг деп демдеглээн:

— Ийи дакпыр юбилейлиг чылда Тес-Хем кожуунуң чону бодунуң девискээринче кирип турарын айыткан шак мындыг чаа хаалганы кылгаш, ону байырлыг байдалда ажыдып турары дээрге, ол кожуунуң чоргааралы, сайзыралче бурунгаар көрүжү болуп турар. Кожуунувусче кирип моорлаңар, таныжыңар, чарашсыныңар, боттарыңар база эки чаңчылыңар көргүзүңер дээн чижектиг, шак-ла мындыг сагыш-сеткил-биле ону ынчаар көргүзүп турар деп билип турар бис. Бо чүүл өске кожууннарда чараш үлегер болуп болур. Ону чүгле чон боттары шиитпирлээр апаар.

Тес-Хем кожуунуң улуг-биче чонунга, Тывавыстың бүгү чонунга төөгүлүг байырлалдар-биле байыр чедирип, бүгү-ле чүүлдеринге экини күзээр-дир бис — деп, Күрүне Думазының депутады байыр чедирген.

“Бөгүн Тыва чуртувустуң баштайгы найысылалы турган Самагалдайның 250 харлааны, Тес-Хем кожуунуң 100 чылы дээрге канчаар-даа аажок төөгүлүг болуушкун. Самагалдайга өгбелеривис бир дугаар хүрээни туткан, шажынывыс оон эгелээн, баштайгы садыг-саарылга оруу Самагалдайны таварты эртип, сайзырап эгелээн. Ол төөгүвүстү бис сактып, өзүп

олурар аныяктарывыска ону дамчыдар уjurлуг бис. Мынча чылдар дургузунда Самагалдай, Тес-Хем кожуун сайзыралдың янзы-бүрү чадаларын эрткен.

Бо хүнде кожуунуң демниг чону бодунуң суурунуң, кожуунуң сайзыралы дээш кызымаккай ажил-ижи-биле республиканың хөгжүлдезинге улуг үлүг-хуузу кирип чоруур деп, ТР-ниң Чазак Даргазы Владислав Товарищтайовичиниң чугаалап турарына катчып, бо байырлалдарны бедик хей-аът көдүрлүүшкүнүг демдеглеп турар бис.

Ынчангаш республиканың бүгү чонунга, Тес-Хем кожуунуң ажилчы чонунга Тываның Баштыңының мурнундан болгаш Тыва Парламентиниң мурнундан изиг байырывыс чедирип, аас-кежикти, чедиишкиннерни күзеп турар улус-тур бис — деп, Каң-оол Даваа чугаалаан.

Кызыл кожааны байырлыг байдалга кескеш, кожуунуң девискээринче моорлап келген бүгү удуртукчуларга куранчылар ак кадактарын кедирип, аас-кежикти, ажил-херээ чогуңгур болурун күзээн.

Ол хүн куранчыларны углап-баштап чоруур кол даргазы, ТР-ниң културазының алдарлыг ажилдакчызы, Буян-Бадырды орденниң III-кү чадазының кавалери Алдын-кыс Комбу бодунуң хоочун эш-өөрүн эвилелдеп алгаш, келген аалчыларга кончуг байырланчыг байдалды тургускан. Черле ынчаш,

куранчылар кожуунуң болгаш республиканың янзы-бүрү чугула хемчеглеринге кезээде идепкейлиг киржип турарлар. Чижек кылдыр Алдын-кыс Чамзырыновнаның удуртулгазы-биле тургустунган “Куран-ның энелери” улустуң ыры ансамблин чугаалап болур.

Куранны хоочуннарның үлегерлиг сууру деп адап турар. Эң аныяа-ла 50–60 харлыг улус чурттап турар арбанда бо хүнде 35 өрегеде 70 кижичурт-такчылыг. Оларның аразында эң улуг назылыг хоочун, көдээ ажил-агый эртемнериниң кандидады, Тываның көдээ ажил-агый сайыдының ора-лакчызына чедир ажылдап чораан 84 харлыг Борбак-оол Болчарович Балчир.

Ында бода малдың саны 320, 300 ажыг шээр мал болгаш хаваң, дагаа, касты тудуп, өстүрүп турар. Ол ышкаш 11 гектар черде картофельди тарып турар. Боттарының шаанче сүт, эт, дүк, ногаа аймаа болгаш тайга-таңды кежи-

Куранда өреге

саны — 35, кижичурт-такчылыг

саны 70 ажыг, бода мал —

320, шээр мал 300 ажыг,

картофельди 11 гектарда

тарып турар. Эң улуг

назылы 84 харлыг. Эң

аныяа 50–60 хар аразында.

тоорук, мөөгү, кат-чимисти болбаазырадып, ажылгалга кирип турар.

Ол хүн хөй аалчыларны уткуп хүлээп тура, стол долдур делгеп алган чеминиң аразында чаңгыс-даа садыг чеми салбаан. Шуптузу боттарының холу-биле кылган чеми-биле чонун хүндүлөп эрттирген. Ында безин куранчылар үлегерин көргүскен.

Келир үеже дидим базым

250 чыл эрткенде – чаа хүрээ

Ол хүн байырлыг хемчеглер Самагалдай хүрээинге улам-чылаан. Тываның төөгүзүнүң эгези болур Самагалдайга 250 чыл эрткенде – чаа хүрээни ажытканы чүдүкчү чонга дыка улуг белек болган. Ол байырлыг хемчегге Тываның Чазак Баштыңы Владислав Ховалыг база киришкен.

Эрткен хонуктарда республикадан дашкаар ажил-агыйжы сур-гакчылаашкындан Владислав Ховалыг Тывага эеп келгеш, дораан-на Самагалдайга чедип келген. Ол чаа хүрээ ажыдыш-кынынга чыгылып келген чонга байыр чедирген. Өске байдалдарда чаа оран-саваже кирерде, кызыл кожааны кезер болза, бо чаа хүрээге кирерде, сарыг шажын ёзулалы-биле Чазак Баштыңы баштаан даргалар, Тываның Камбы-ламазы беш аңгы кадакты чежирип кирген. Ыраккы 1773 чылда бурун Тывага эң улуг хүрээни туткан болза, 250 чыл эрткенде, чаа "Гандан Даши Чойнхорлин" (Аас-кежиктиң Дээди өөредиг-лиг хүртүзүнүң Гандан өргээзи) хүрээни юбилейлиг байырларда эжиин ажыдып, чонун хүлээп эгелээни Тываның чаа төөгүзүн-че кирер дээрзи билдингир.

"Бо хүрээниң тудуун тес-хем-чилер чоннуң тудуу деп санап турар бис. 2021 чылдың де-кабрьның 17-де бистиң кожуун-га Тываның Камбы-ламазы келгеш, бо хүрээниң тудуун эгелээр дугайында эгелекчи са-налды киригеш, акша деткимче-зин берген. Аңаа немей бистиң кожууннуң бүгү чону болгаш "алдын" деткиччилеривис деп адап турарывыс ырак-чоокта чурттап чоруур сайгарлыкчы чаңгыс чер чурттугларывыс шупту демнешкеш, 2022 чылда хүрээниң тудуун эгелээш, чыл дургузунда дүн-хүн дивейн, "Демниг сааскан төвө тудуп чиир" дээн ышкаш, кылып доос-кан. Ам бо хүнде кожуунуваста болуп турар ийи дакпыр байыр-лалдар үезинде ажыттынып турарынга канчаар-даа аажок өөрүп турар улус-тур бис. Ын-чангаш бо тудугга киржилгелиг болган бүгү чонувуска улуу-биле

зылаң аттыг стадионунга кожууннуң албан организа-цияларының парады болгаш театржыткан оюн-көргүзүг-биле эгелээн. Аңаа кожууннуң 250 өөреникчизи хуурактар кылдыр

кеттингеш, юбилей-лиг санны көргүзүп, чыскаалганы, тайбың дээр өңү, ак-көк хеп кеткен сургуулдар 100 санны көргүзүп, чыскаалдыр турупка-ны дыка-ла көрүштүг болгаш уткалыг көзүлгөн. Ол ышкаш 260 чыл бурунгаар Самагалдайга эр-ге-чагырганы тургузуп турган 13 Амбынга тураскааткан "Аңгы күрүне баштыңары – Амбыннар бис!" деп, Орлан Дамба-Хуурак-тың сөзүңге компози-тор Оксана Тюлюштуң бижээн ырызын ба-дырып турда, "Амбын-

четтиргенивисти илередир-дир бис" – деп, тудугга эгезинден тура кирип турган Чиңгис Тогаачы чугаалады.

БАШТАЙГЫЛАРНЫҢ ЧУРТУНГА

Ол-ла хүн байырлыг хемчег-лер Самагалдайның төвүнде Амбын ноянга тураскаалдың ажыдышкыны-биле уламчы-лаан. Кожуунунда болуп турар байырлардарның ужур-утказы дыка ханы дээрзин тес-хем-чилер бо тураскаалдың ажы-дышкыны-биле көргүскеннер. Бурун Тываның төвү Сама-галдайга Амбын нояннарның чагыргазын үндөзилеп тур-гусканындан бээр 260 чыл оюнда, Амбын ноян катап база дүжүлгөдө саадаан дег, аңаа тураскаал кожууннуң чагырга бажыңының дужунда турупкан. Ынчалдыр Самагалдайның төвүнде "Амбын ноянның" шөлү база ажыттынган.

Үш дакпыр юбилейлиг байырлардың ажыдышкыны Самагалдайның Күдерек-Ар-

нарның самын" самчылар теп үнүп кээрге, стадионга чыыл-ган чон төөгүзүнче хая көрүп, кандыг улус төрө херээн тудуп чораанын дыңнап, билип алган-нар. Каяа-даа үнмээн, каяа-даа ырлаттынмаан ыры-сам ол хүн стадионга чаңгыланып турган. Оларга немей алдаржаан аът Эзир-Карага тураскааткан сам чокта, байырлар "чирли" бээрин тес-хемчилер билир. Ону «Саян» хөгжүм-сам театрының артистери ойнай бээрге, бүдүн стадион адыш часкап, төөгүлүг адының алдарына улам-ла утка кириген.

База бир чаа чүүл – "Шай чажары" деп тыва чоннуң ыдыктыг ёзулалын көргүске-ни. Аңаа Амбыннар шайның үстүн чажып, тайга-таңды-зынга чалбарган соонда, Тываның Чазак Даргазы Владислав Ховалыг уламчы-лаан. Ынчалдыр байырлар-дар үезинде көргүзөр тыва ёзулалды бир дугаар баштай-гыларның чуртунга көргүске-ни онзагай болган.

/ Самагалдайда чаа хүрээ.

Ол хүн республиканың хөгжүлдэзинге улуг үлүг-хуу-зун кириген, күш-ажылы-биле шылгараан тес-хемчилер Тываның Чазак Даргазының болгаш ТР-ниң Дээди Хура-лының Даргазының холундан бедик шаңналдарны алганнар. Оларның бирээзи хөй чылдарда өөредилге шугумунга ажил-даан, Кызыл-Чыраа школазы-ның хоочун башкызы Клара Самдан шаңналынга өөрүп, ону кады ажилдап чораан коллек-тивиниң кылып келген ажылы-ның түңнели деп үнелээн:

– Мындыг улуг байырларда меңээ ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизиниң) юбилейлиг медалы-биле шаңнаанынга канчаар-даа аажок өөрүп четтирип тур мен. Бо шаңнал дээр-ге-ле мээң коллективим-ниң, кады ажилдап чораан башкыларымның, ажылчынна-рының хөй чылдарда кылып келген ажылының түңнели деп үнелээр мен.

Бодум өскөн-төрээн суурум Ак-Эрикке 43 чыл математика башкылап, кожуунга өөредилге эргелекчилеп, школага дирек-торлап ажилдаан мен. Дирек-торлап чораан чылдарымда кожуунга "Чылдың школазы" деп мөөрейге үш катап тиилек-чи болуп, "Тиилелгениң салюду" фестивалдың кожуунга эртер чадазынга тиилээш, респу-бликага безин бирги черни алганывыс уттундурбас. Ол ышкаш республикада чаартыл-

/ Клара Самдан.
Хоочун башкы.

галыг школаларның аразынга тергидээш, Президентивис В.В. Путинниң грантызы 1 сая рубльга төлөптиг болганывыс дээр-ге бир демниг коллекти-вимниң ачызы, демниг ажылы-выс түңнели-дир. Ынчангаш бо байырларда кожуунунуң арат чонунга чедишкениннери күзеп, мени деткээн даргаларымга шуптузунга өөрүп четтиргеним-ни илередир-дир мен" – деп, хоочун башкы чугаалады.

Тес-Хемге болган каш дакпыр юбилейлиг хемчеглер-ни ол хүн спортчу маргылдаа-лар уламчылаан.

/ Арыннарны К. МОНГУШ
белеткээн.

Буян ООРЖАКТИҢ, ЧИНГИС
СААЯНЫҢ болгаш авторнуң
тырттырган чуруктары.

Бурунгу Тывага 1763 чылдан 1921 чылга чедир 13 Амбын ноян чурттуң төрө херээн тудуп турган. Баштайгы үжү моолдар турган.

1759 – 1764 – Манаджаб

1764 – 1781 – Хүмүджаб

1781 – 1787 – Дэлэгдажы

1787 – 1789 – Бир дугаар тыва Амбын ноян – Дажы, Хурал-майның оглу

1789 – 1792 – Данзын, Дажының оглу

1792 – 1814 – Седенбал, Данзынның дуңмазы

1814 – 1823 – Бадыжап, Седенбалдың оглу

1823 – 1863 – Ламажап, Бадыжаптың дуңмазы

1863 – 1865 – Шындазын, Седенбалдың оглу

1865 – 1899 – Өлзей - Очур, Шындазынның оглу

1899 – 1915 – Комбу-Доржу, Өлзей-Очуруң оглу

1915 чылда Урянкай чуртунуң херектериниң талазы-биле комиссар Григорьев Комбу-Доржуну Амбын ноян дужаалындан халааш, ооң эрге-дужаалын болгаш таңмазын Иргит Агбаан-Демчиге хүлээткеш, Амбын ноян кылдыр ону чарлаан. Чон салгал дамчываан кижини Амбын ноян кылып каанынга удурлан-гаш, каш ай болганда ону өлүрүп каапкан.

1916 – 1921 – Содунам-Балчыр, Комбу-Доржунуң оглу 13 дугаар, эң сөөлгү Амбын ноян болган.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ АЙТЫШКЫНЫ

Тыва Республикага 2023 чылдың октябрь–декабрьда шериг албанынче 1996–2005 чылдарда төрүттүнген хамаатыларны келдирериниң дугайында

«Шериг хүлээлгениң болгаш шериг албанынч дугайында» № 53-ФХ 1998 чылдың март 28-те үнген Федералдыг хоойлуга база «Россия Федерациязының хамаатыларын шериг албанче келдирер дугайында чурумну бадылаар дугайында» Россия Федерациязының Чазаның 2006 чылдың ноябрь 11-де үнген № 663 доктаалына дүүштүр шериг учедунда турар азы турбаан, шериг учедунга албан турар уjurлуг-даа болза, курлавырда кирбейн турар Россия Федерациязының 1996–2005 чылдарда төрүттүнген хамаатыларга Тыва Республикага 2023 чылдың октябрь–декабрьда шериг албан келдиришкенин эрттирерин организастаар сорулгалар-биле:

Тыва Республикага келдиришкени комиссиязын, Тыва Республиканың муниципалдыг районнарынга болгаш хоорай округтарына келдиришкени комиссияларын тургузар.

2. Коштунган чүүлдерни бадылаар:

- Тыва Республиканың келдиришкени комиссиязының (кол болгаш курлавыр) составын;

- Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының болгаш хоорай округтарының келдиришкени комиссияларының (кол болгаш курлавыр) составтарын;

- Тыва Республиканың муниципалдыг тургузууларында шериг албанынче келдирер уjurлуг хамаатыларга эмчи шинчидилгезиниң талазы-биле комиссияларның ажилдаар графигин;

- 2023 чылдың октябрь–декабрьда шериг албанынче келдирер уjurлуг хамаатыларга стационарлыг шинчидилге база эмнээшкин чорударына аңгылаан медицина организацияларының даңзын;

3. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы Куулар Т.Б. Тыва Республиканың шериг комиссариаты-биле кады планнаар болгаш организастаар:

- 2023 чылдың октябрь 19-ка чедир Тыва Республиканың келдиришкени комиссиязының хуралын (видео конференция харылзаа-биле) муниципалдыг районнарының болгаш хоорай округтарының келдиришкени комиссиялары-биле кады;

- Тыва Республиканың келдиришкени комиссиязының ийги хуралын 2023 чылдың ноябрь 30-ге чедир;

- Тыва Республиканың келдиришкени комиссиязының үшкү түңнел хуралын 2023 чылдың декабрь 28-ке чедир;

- 2023 чылдың октябрь 19-ка чедир Тыва Республиканың Аныяктар херектериниң талазы-биле агентилел, Тыва Республиканың Өөредилге яамызы, Кызыл хоорай чагыргазы, Тыва Республикада кижиниң эрге-ажыктарының талазы-биле төлээлекчизи, 98549 245 шериг кезээниң демир-орук батальону-биле кады республиканың «Шеригже келдирген кижиниң хүнү» социал-патриотчу акцияны организастаар.

4. Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы, ук ведомствого чагыртыр медицина организациялары-биле кады хамаатыларга шериг албан келдиришкенин эрттирер турар үеде:

- 2023 чылдың октябрь–декабрьда келдиришкенин үезинде, хамаатыларга эмчи шинчидилгезин эрттирер талазы-биле комиссияларның ажилдаар графигин ёзугаар, чедишпейн турар специалист эмчилерни Тыва Республиканың муниципалдыг тургузууларында чорударын организастаар;

- Тыва Республиканың шериг комиссариатының республиканың чыылда пунктузунче чедишпейн турар специалист эмчилерни, ВИЧ, RW болгаш гепатиттин «В», «С» маркерлерин илередири-биле, хан алыр лаборантыларны чорударын организастаар;

- Шериг албанынче келдирер уjurлуг хамаатыларга эмчи шинчидилгезин эрттирер специалист эмчилерни, лаборантыларны чугула эм-таң, медицина дерилгези, көжүп чоруур рентген, эмчи херекселдери, эдилелдери-биле ханды-рарын организастаар;

- Тыва Республиканың муниципалдыг тургузууларында эмчи албан черлери болгаш эмчи-профилактиктиг албан черлери болза, 2023 чылдың октябрь–декабрьда шериг албанынче келдирер уjurлуг хамаатыларга стационарлыг шинчидилге болгаш эмнээшкин чорудар медицина организацияларының даңзын ёзугаар, шериг албанынче келдирер уjurлуг хамаатыларга халас эмчи шинчилгезин (эмнээшкин) эрттирер, халас стационарлыг (амбулаторлуг) эмчи шинчилгезин (эмнээшкин) хереклеп турар хамаатыларны чорудуп, тускайлаттыган эмчи дузазын чедиреринге чугула херек саны-биле оруннарны аңгылап бээр.

5. Тыва Республиканың Өөредилге яамызы:

- Шеригже келдирер назы-хары чеде берген болгаш өөредилге албан черлеринден үндүр бижиткен аныяк-чалыы оолдарның дугайында медээлерни Тыва Республиканың муниципалдыг тургузууларының болгаш хоорай округтарының шериг комиссариаттарына 2023 чылдың октябрь 1-ге чедир чорудуп бээр хандыра;

- студентилер өөредилгезин доозупканда, оларның долдурар уjurлуг барымдаалыг саазынынга муниципалдыг тургузууларының шериг комиссариатында демдеглеткен деп чүүлду кириер.

6. Тыва Республиканың Культура яамызы хамаатылар шериг албан келдиришкенин эрттирер турда, Тыва Республикада улуг шериг кезектеринде шериг албанын эрттирер турарларга артистерниң гастрольдарын организастаар.

7. Кижизидикчи болгаш культура-массалыг хемчеглерни Тыва Республиканың шериг комиссариатының чыылда пунктузунга эрттирерин Тыва Республиканың Аныяктар херектериниң талазы-биле агентилел, ТР-ниң күрүне бюджеттиг албан чери «А.С. Пушкин аттыг национал библиотека», Тыва Республиканың Спорт яамызы, Тыва Республиканың шериг комиссариаты кады хандыра;

8. Тыва Республиканың Баштыңының болгаш Тыва Республиканың Чазак Аппаратының Администрациязының Информастыг политика департаментизи шериг албанынче келдирген хамаатыларга тураскааткан хемчеглер дугайында медээлерни күрүне болгаш муниципалдыг массалыг информация чепсектеринге дыңнадырын организастаар.

9. Сүмелээр:

1) Тыва Республикада Иштики херектер яамызына шериг албан келдиришкенин чорудуп турар үеде:

- 2023 чылдың октябрь 1-ден декабрь 31-ге чедир (Тыва Республиканың шериг комиссариатының чагыы база Тыва Республиканың муниципалдыг тургузууларында шериг комиссариаттарының чагыы-биле) автомобиль транспортунга шериглерни организастап чорудуп турар үеде, террорисчи актыларны база экстремисчи илерээшкенин болдурбас сорулгалар-биле хөй-ниитиниң чурумун болгаш айыыл чок чоруун хандыра дээш, Тыва Республиканың шериг комиссариатының чыылда пунктуларына баар полиция нарядын аңгылаар база чорудар;

Тыва Республиканың шериг комиссариатының чыылда пунктузунга, ол ышкаш Тыва Республиканың муниципалдыг районнарында болгаш хоорай округтарында келдиришкенин пунктуларына онза байдалдар тургустунуп

келгенде, билдиришкенин, медээлер кирген таварылгада, хөй-ниити чурумун үрэн дугайында дыңнадышкынарга полиция ажилдакчыларының ол үезинде кээп көөрүн хандыра.

2) Тыва Республиканың Шериг комиссарына:

- 1996 – 2005 чылдарда төрүттүнген хамаатылар шериг албан келдиришкенин ажилын 2023 чылдың октябрь–декабрьда организастаар;

- шериг албанын эрттирер черлеринче шериглерни чорударын организастаар, шериглерниң шериг командаларын тургузар, шериг кезектериниң төлээлеринге оларны дамчыдып бээр хандыра сорулгалар-биле Тыва Республиканың шериг комиссариатының чыылда пунктузунга администрацияның түр үеде штавын тургузар;

- Тыва Республиканың Культура яамызы-биле кады келдирген шериглерге үш байырлыг үдээшкенин план-сценарийин ажилдап кылыр болгаш ону эрттирер;

- Тыва Республиканың шериг комиссариатының чыылда пунктузунун ажилын 2023 чылдың октябрь 1-ден декабрь 31-ге чедир организастаар;

- Шериг командаларын Абакан хоорайже чорудуп турда, орук шимчээшкенин айыыл чок чоруун хандырып, үдеп чедирер ОШАЧКИ автомобил аңгылап бээр дугайында айтырыгны сайгарып көөрү-биле, Тыва Республикада ИХЯ-ның ОШАЧКИ эргелелинге чагыгны чорудар;

- «Шериг хүлээлгениң болгаш шериг албанынч дугайында» Федералдыг хоойлуну күүседире-биле холбаштыр, Россия Федерациязының организацияларының база хамаатыларының үндүрген чарыгдалдарының орнун төлөп бээр чурумунун дугайында» Россия Федерациязының Чазаның 2004 чылдың декабрь 1-де үнген № 704 доктаалына дүүштүр, организацияларының база хамаатыларының үндүрген чарыгдалдарының орнун төлөп бээр хандыра;

- Тыва Республиканың муниципалдыг тургузууларының болгаш Кызыл хоорайның шериг комиссариаттарында 2023 чылдың октябрь–декабрьда хамаатылар шериг албан келдиришкенин белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле ажилдың байдалының сайгарылгазын кылыр. Хамаатыларның шериг албан келдиришкенин түңнелдериниң дугайында медээлерни, улаштыр Россия Федерациязының Камгалал яамызынче 2024 чылдың январь 12-ге чедир чорудары-биле, Тыва Республиканың Чазанга көргүзер.

3) Өңчү-хөреңгиниң хевиринден хамаарылга чокка кандыг-даа организацияларның удуртукчуларына:

- «Шериг хүлээлгениң болгаш шериг албанынч дугайында» Федералдыг хоойлуну боттандыра-биле холбаштыр, Россия Федерациязының организацияларының база хамаатыларының үндүрген чарыгдалдарының орнун төлөп бээр чурумунун дугайында» Россия Федерациязының Чазаның 2004 чылдың декабрь 1-де үнген № 704 доктаалына дүүштүр, шериг албан келдиришкенин-биле холбашкан хемчеглерни эрттиреринге оларның үндүрген чарыгдалдарының орнун төлөп бээр-биле чугула документилерни Тыва Республиканың кожууннарының болгаш хоорай округунун чогуур шериг комиссариаттарына дужаап көргүзер;

- Тыва Республиканың кожууннарының болгаш хоорай округунун шериг комиссариаттарының шериг албан келдиришкенин-биле холбашкан хемчеглерге чогуур үезинде чедип келзин дээш, ээлчег ёзугаар келир уjurлуг хамаатыларга келдиришкенин бижиниң чурттап (өөренип) турар черинге чогуур үезинде тыпсырын хандыра.

4) Россия Федерациязының Чепсектиг күштеринче шериглерни байырлыг ёзу-биле үдээр дээш, учет-келдиришкенин ажилының талазы-биле инструкция-ме-

тодиктиг чыылданы чорударына, «Тыва Республиканың Орус культура төвү» күрүне автономнуг албан чериниң көрүлдө залын бээриниң дугайында Кызыл хоорай чагыргазы Тыва Республиканың шериг комиссариаты-биле кады ажилдаар.

5) Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының болгаш хоорай округтарының чагырга даргаларына:

- «Россия Федерациязының хамаатыларын шериг албанынче келдирер дугайында чурумну бадылаарының дугайында» Россия Федерациязының Чазаның 2006 чылдың ноябрь 11-де үнген №663 доктаалына дүүштүр, шериг албан келдиришкенин-биле холбашкан хемчеглерни белеткээринге база эрттиреринге чугула херек техниктиг ажилдакчыларны аңгылап, оран-саваны, харылзаа херекселдерин, транспорт болгаш өске-даа материалдыг чүүлдерни бээр, муниципалдыг тургузууларның болгаш Кызыл хоорайның шериг комиссарларының чагыгларын хүлээп күүседир;

- Тыва Республиканың муниципалдыг районнарында болгаш хоорай округтарында келдиришкенин пунктуларына хамаатыларны чедирер, ол ышкаш Тыва Республиканың шериг комиссариатының чыылда пунктузунга оларны чедирер дээш, шериг албан келдиришкенин-биле холбашкан хемчеглерге аңгылап берген транспорт чүүлдериниң техниктиг байдалын хынаарын база хамаатыларны айыыл чокка дажыглап сөөртүрүн организастаар;

- 2023 чылдың октябрь 23-ке чедир Тыва Республиканың муниципалдыг районнарында болгаш хоорай округтарына «Шеригже келдирген кижиниң хүнү» эрттирер, Россия Федерациязының Чепсектиг күштериниң шериг албанынче келдирткен хамаатыларны байырлыг ёзу-биле үдээрин организастаар;

- «Шеригже келдирген кижиниң хүнү» социал-патриотчу акцияны 2023 чылдың октябрь 23-ке чедир Тыва Республикада кижиниң эрге-ажыктарының талазы-биле төлээлекчизиниң, Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының, Тыва Республиканың Адалар чөвүлелиниң, Бүгү-российжи хоочуннарының хөй-ниити организациязы «Дайынчы акы-дуңмалышкы» Тыва Республиканың салбырының база ада-иелерниң киржилгези-биле эрттирер.

- Хоойлу-дүрүмнүг чылдагааннары чок турбуже, 27 харлыына чедир шериг албан келдиришкенин келбээн хамаатыларга хамаарыштыр айтырыгны сайгарып көөрү-биле, Тыва Республиканың муниципалдыг районнарында болгаш хоорай округтарында келдиришкенин комиссияларының хуралын дараазында келдиришкенин эгелээринге чедир, айда бир катап эрттирер.

10. Тыва Республикага 2023 чылдың апрель–июльда шериг албанче 1996–2005 чылдарда төрүттүнген хамаатыларны келдирериниң дугайында Тыва Республиканың Баштыңының 2023 чылдың март 29-та үнген № 169-РГ Айтышкынын күш чок деп санаар.

11. Ук айтышкынын «Тувинская правда» биле «Шын» солуннарга парлаар, «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде «Эрге-хоойлу медээлериниң албан ёзузунун интернет-порталына» (www.pravo.gov.ru) база Тыва Республиканың албан ёзузунун сайтына чарлап салыр.

12. Ук айтышкынын күүселдезинге хыналданы Тыва Республиканың Баштыңының болгаш Тыва Республиканың Чазак Аппаратының Администрациязының тускай ажилдар болгаш мобилизация белеткелдериниң эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Баштыңы
В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай
2023 чылдың сентябрь 11
№ 536-РГ

(Уланчызы 9-ку арында)

(Төнчүзү. Эгези 8-ки арында).

Тыва Республиканың Баштыңының 2023 чылдың сентябрь 11-де үнген
№ 536-РГ айтышкыны-биле бадылаан

**Тыва Республиканың келдиришкин комиссиязының
СОСТАВЫ**

Кол составы
Ховалыг В.Т. - Тыва Республиканың
Баштыңы, даргазы;
Артына Д.И. - Тыва Республиканың
шериг комиссары, оралакчы дарга;
Басенков А.В. - подполковник, Тыва
Республиканың шериг комиссарының
оралакчызы, секретарь;

Комиссияның кижигүннери:
Ангижанов Р.Н. - Тыва Республикада
ИХЯ-ның хей-ниити чурумунун камгалалы-
ның талазы-биле полицияның оралакчы
даргазы (чөпшээржилге-биле);
Монгуш С.Р. - Тыва Республиканың
спорт сайыды (чөпшээржилге-биле);
Хардикова Е.В. - Тыва Республиканың
өөредилге сайыды;
Сандан Э.Ф. - Тыва Республиканың
күш-ажыл болгаш социал политика сайы-
ды (альтернативтиг хамааты албанга ха-
мааржыр айтырылганын кеззэнге);
Югай А.К. - Тыва Республиканың ка-
дык камгалал сайыды;
Сонам Б.Э. - Тыва Республиканың
Аныктар херектеринин талазы-биле
агентилелдин директору;
Борисов Э.А. - Тускай ажилдар
болгаш мобилизация белеткелдеринин
эргелелин даргазы;
Монгуш Ч.Б. - «Республиканың про-
фессинал өөредилге төвү» ТР-нин күрү-
не бюджеттиг немелде профессионал
өөредилге албан черинин директору;
Пролубников А.С. - Кызыл хоорайның
шериг албанынга (3 разрядтын) керээ-би-
ле ажилдаар хамаатылар чыыр пунктунун
даргазын (чөпшээржилге-биле);

Хомушку О.М. - «Тываның күрүне
университеди» федералдыг күрүне бюд-
жеттиг дээди эртемниң өөредилге албан
черинин ректору (чөпшээржилге-биле);
Дамба-Хуурак А.П. - Тыва Республи-
каның Хей-ниити палатазының даргазы;
Адыгбай А.М. - Тыва Республикада
кижиниң эрге-ажыктарының талазы-биле
төлээлекчизи;
Монгуш С.В. - Россияның ДОСААФ
Тыва Республикада регионалдыг салбы-
рының даргазы (чөпшээржилге-биле);
Донгак М.О. - Бүгү-российжи хоо-
чуннарның хей-ниити организациязы
«Дайынчы акы-дуңмалышкы» Тываның
Республиканың салбырының даргазы
(чөпшээржилге-биле);
Черепанова Т.В. - Тыва Республи-
каның шериг комиссариадының шериг-эмчи
экспертиза төвүнүн даргазы;
Саны-Хоо Ч.К. - Тыва Республиканың
шериг комиссариадының шериг-эмчи
экспертиза төвүнүн терапевти;
Салчак И.А. - Тыва Республиканың
шериг комиссариадының шериг-эмчи
экспертиза төвүнүн стоматологу;
Серээ Ч.В. - Тыва Республиканың
шериг комиссариадының шериг-эмчи
экспертиза төвүнүн психиатры;
Делгер А.Х. - Тыва Республиканың
шериг комиссариадының шериг-эмчи
экспертиза төвүнүн офтальмологу;
Куулар М-Х.М. - Тыва Республиканың
шериг комиссариадының шериг-эмчи экс-
пертиза төвүнүн дерматовенеролог эмчизи;
Хомушку С.Э. - Тыва Республиканың
шериг комиссариадының шериг-эмчи экс-
пертиза төвүнүн отоларинголог;

Агбаан А.А. - Тыва Республиканың
шериг комиссариадының шериг-эмчи экс-
пертиза төвүнүн невропатологу;
Седип А.А. - Тыва Республиканың
шериг комиссариадының шериг-эмчи
экспертиза төвүнүн кезер эмчизи;

Курлавыр составы:
Куулар Т.Б. - Тыва Республиканың Ча-
зааның Даргазының оралакчызы, даргазы;
Басенков А.В. - подполковник, Тыва
Республиканың шериг комиссарының
оралакчызы, оралакчы дарга;
Ондрак Г.В. - майор, Тыва Республи-
каның шериг комиссариадының белеткел
болгаш келдиришкин килдизинин дарга-
зы, секретарь;

Комиссияның кижигүннери:
Ондар А.Ч. - Тыва Республикада
ИХЯ-ның полицияның участок төлээ-
лекчилеринин болгаш назы четпээн уру-
глар херектеринин талазы-биле кезээниң
ажыл-чорудулгазын организастаар килдис
даргазы;
Куулар М.Д. - Тыва Республиканың
кадык камгалалының оралакчы сайыды;
Куулар О.Д. - Тыва Республиканың
күш-ажыл болгаш социал политиказының
оралакчы сайыды;
Монгуш С.Д. - Тыва Республиканың
культуразының оралакчы сайыды;
Монгуш Ю.В. - Тыва Республиканың
өөредилгезинин оралакчы сайыды;
Куваев А.Е. - Кызыл хоорайның ше-
риг албанынга (3 разрядтын) керээ-биле
ажылдаар хамаатылар шилиир пунктузу-
нун улуг инструктору;
Монгуш А-Х.М. - Тыва Республиканың
Аныктар херектеринин талазы-биле
агентилелдин директорунун оралакчызы;
Монгуш С.А. - Тыва Республиканың
спортунун оралакчы сайыды;
Ооржак А.С. - Россияның ДОСААФ
Тыва Республикада регионалдыг салбы-

рының хыналда-ревизия комиссиязының
даргазы (чөпшээржилге-биле);

Тарба М.Х. - «Черный барс» Тыва
Республиканың регионалдыг хей-ниити
организациязының даргазы (чөпшээр-
жилге-биле);

Шивидек А.Ю. - Бүгү-российжи ше-
риг-патриотчу «Юнармия» хей-ниити
шимчээшкенинин Тыва Республикада
регионалдыг салбырының штаб даргазы;

Монгуш Е.Э. - «Хоорай поликлини-
казы» Тыва Республиканың күрүне бюд-
жеттиг кадык камгалал албан черинин
окулист эмчизи;

Чокпек А.К. - «Республиканың психи-
атрия эмнелгези» Тыва Республиканың
күрүне бюджеттиг кадык камгалал албан
черинин психиатр эмчизи;

Монгуш С.М. - «Республиканың 1
дугаар эмнелгези» Тыва Республиканың
күрүне бюджеттиг кадык камгалал албан
черинин отоларинголог эмчизи;

Кочаа А.С. - «Республиканың 1 дугаар
эмнелгези» Тыва Республиканың күрүне
бюджеттиг кадык камгалал албан черинин
кардиолог (терапевт) эмчизи;

Леонова И.В. - «Республиканың кеш-
хан аарыгларының диспансери» Тыва
Республиканың күрүне бюджеттиг кадык
камгалал албан черинин дерматовене-
ролог эмчизи;

Куулар В.А. - «Республиканың 1
дугаар эмнелгези» Тыва Республиканың
күрүне бюджеттиг кадык камгалал албан
черинин невропатолог эмчизи;

Намдак А.К. - «Стоматология поли-
клиниказы» Тыва Республиканың күрүне
бюджеттиг кадык камгалал албан черинин
диш эмчизи;

Донгак А.Б. - «Республиканың 1 ду-
гаар эмнелгези» Тыва Республиканың
күрүне бюджеттиг кадык камгалал албан
черинин кезер эмчизи;

Монгуш Ш.С. - Тыва Республиканың
шериг комиссариадының шериг-эмчи
экспертиза төвүнүн фельдшери.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

**Тыва Республиканың
Баштыңының Хүндүлел бижии-
биле шаңнаарының дугайында**
Хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш
**Тыва Республиканың Баштыңының Хүн-
дүлел бижии-биле**

«Тываның даг-руда компаниязы» кызы-
гаарлаттыг харыскалгалыг ниитилелдин
өөредилге пунктузунун даргазы Светлана
Витальевна ЛИНИ шаңнаар.

**Тыва Республиканың Баштыңы
В. ХОВАЛЫГ.**

Кызыл
2023 чылдың август 18
№271

**Тыва Республиканың
күрүне шаңналдары-биле
шаңнаарының дугайында**
Эртем ажил-чорудулгазында ачы-ха-
выязы база хей чылдарда ак сеткилдиг
ажылы дээш «Тыва Республиканың
алдарлыг эртем ажилдакчызы» хүн-
дүлүг атты

«Биосфера шинчилелдеринин төвү»
Тыва Республиканың күрүне бюджеттиг эр-
тем албан черинин кол эртем ажилдакчызы
Татьяна Николаевна ПРУДНИКОВАНЫ,

«Бурятияның Доржи Банзаров аттыг
күрүне университеди» федералдыг күрүне
бюджеттиг дээди эртемниң өөредилге
албан черинин ботаника кафедрасының
профессору Бимба-Цырен Батомункуевич
НАМЗАЛОВА тыпсыр.

Хей чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы
дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажил-
дакчызы» хүндүлүг атты

«Россечь Сибирь Тывазнерго» акцио-
нерлиг ниитилелдин барыын кожуннарның
электри четкизинин транспорт участогунун
автовышка болгаш автогидроподъемниктин
5-ки разрядтыг машинизи Алексей Коой-оол-
ович СЕРИНГЕ тыпсыр.

Кадык камгалалының сайзыралынга улуг
үлүг-хуузуун киригени болгаш хей чылдарда
ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республи-
каның улустун эмчизи» хүндүлүг атты
«Улуг-Хемниң кожуннар аразында А.Т.
Балган аттыг медицина төвү» Тыва Респу-
бликаның күрүне бюджеттиг кадык камгалал
албан черинин кол эмчизи Лариса Ывьевна
КУУЛАРГА тыпсыр.

Хей чылдарда үлегерлиг күш-ажылы
дээш «БУЯН-БАДЫРГЫ ОРДЕНИНИН» III-кү
чергези-биле күш-ажылдын хоочуну Мария
Монгушевна ДАМЧАЙНЫ шаңнаар.

**Тыва Республиканың Баштыңы
В. ХОВАЛЫГ.**

Кызыл
2023 чылдың сентябрь 7
№288

**Тыва Арат Республиканың
тургустунганындан бээр 100 чыл
оюнга тураскааткан юбилейлиг
медаль-биле шаңнаарының
дугайында**

Хей чылдар иштинде ак сеткилдиг
ажылы дээш **Тыва Арат Республиканың**
тургустунганындан бээр 100 чыл оюнга
тураскааткан юбилейлиг медаль-биле

муниципалдыг албанның хоочуну Ольга
Михайловна СУНДУЙНУ,

муниципалдыг албынның хоочуну Лидия
Намчыл-Доржуевна ООРЖАКТЫ шаңнаар.

**Тыва Республиканың Баштыңы
В. ХОВАЛЫГ.**

Кызыл
2023 чылдың сентябрь 7
№289

**Тыва Республиканың
Баштыңының Хүндүлел бижии-
биле шаңнаарының дугайында**
Ветеринария адырынга ачы-хавыязы

болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы
дээш **Тыва Республиканың Баштыңының**
Хүндүлел бижии-биле

«Республиканың ветеринария төвү»
күрүне бюджеттиг албан черинин Кызылда
салбырының диагностика кабинетинин ве-
теринария лаборантызы Урана Түлүшова
ШОЙДАКТЫ,

«Республиканың ветеринария төвү»
күрүне бюджеттиг албан черинин Кызылда
салбырының кол ветеринар эмчизи Нина
Донгаковна ЧАШТЫ шаңнаар.

Хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш
**Тыва Республиканың Баштыңының Хүн-
дүлел бижии-биле**

Тыва Республиканың Улуг-Хем кожуну
муниципалдыг районунун чагырга даргазының
экономика хөгжүлдү болгаш саң-хөө айты-
рыларының талазы-биле бирги оралакчызы
Уран Дадаар-ооловна СЕРИННИ,

Кадык камгалал адырында хей чылдарда
ак сеткилдиг ажылы дээш **Тыва Республи-
каның Баштыңының Хүндүлел бижии-биле**

«Улуг-Хемниң кожуннар аразында
А.Т. Балган аттыг медицина төвү» Тыва
Республиканың күрүне бюджеттиг кадык
камгалал албан черинин поликлиниказының
рентгенолог эмчизи Эдуард Маадыр-оолович
ТҮЛҮШТУ,

«Улуг-Хемниң кожуннар аразында
А.Т. Балган аттыг медицина төвү» Тыва
Республиканың күрүне бюджеттиг кадык
камгалал албан черинин туберкулёз салбы-
рының палата (пост) эмчи сестразы Клара
Сергеевна ООРЖАКТЫ,

«Улуг-Хемниң кожуннар аразында А.Т.
Балган аттыг медицина төвү» Тыва Респу-
бликаның күрүне бюджеттиг кадык камгалал
албан черинин уругларның соматика салбы-
рының палата (пост) эмчи сестразы Айана
Биче-ооловна ХОВАЛЫГНЫ,

«Улуг-Хемниң кожуннар аразында А.Т.
Балган аттыг медицина төвү» Тыва Респу-
бликаның күрүне бюджеттиг кадык камгалал

албан черинин хирургия салбырының палата
(пост) эмчи сестразы Рада Малтын-ооловна
МАЙЫНДЫНЫ,

«Улуг-Хемниң кожуннар аразында А.Т.
Балган аттыг медицина төвү» Тыва Респу-
бликаның күрүне бюджеттиг кадык камгалал
албан черинин терапия салбырының палата
(пост) эмчи сестразы Айлаана Николаевна
АДЫГ-ТҮЛҮШТУ,

«Улуг-Хемниң кожуннар аразында А.Т.
Балган аттыг медицина төвү» Тыва Респу-
бликаның күрүне бюджеттиг кадык камгалал
албан черинин Торгалыг суурда амбулатория
эмнелгезинин участоктун педатр эмчизи
Зинаида Дондукбиловна ШЕРИГ-ООЛДУ
шаңнаар.

Социал-күш адырында хей чылдарда
ак сеткилдиг күш-ажылы дээш **Тыва Рес-
публиканың Баштыңының Хүндүлел
бижии-биле**

«Эрзин кожуннун Өг-бүлелерге болгаш
уругларга социал ачы-дуза төвү» Тыва
Республиканың күрүне бюджеттиг албан
черинин директору Диана Алдын-ооловна
ЧАЛДЫГНЫ,

Арга-арыг ажил-агыянының адырынга
хей чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш
**Тыва Республиканың Баштыңының Хүн-
дүлел бижии-биле**

«Тандының арга-арыг ажил-агыя» Тыва
Республиканың күрүнениң казна албан чери-
нин арга-арыг мастери Азимаа Викторевна
МОНГУШТУ,

Хей чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы
дээш **Тыва Республиканың Баштыңының**
Хүндүлел бижии-биле

«Теректиг» көдээ ажил-агый бүдүрүл-
генин даргазы Виктор Довууевич ЧООДУНУ
шаңнаар.

**Тыва Республиканың Баштыңы
В. ХОВАЛЫГ.**

Кызыл
2023 чылдың сентябрь 7
№290

| ЧАДААНА ХООРАЙНЫҢ 150 ЧЫЛЫНГА |

9 оруктун белдири

ЧӨӨН-ХЕМЧИК КОЖУУННУҢ ТӨВҮ ЧАДААНА ХООРАЙ ШАГ-ТӨӨГҮДЕН БЭЭР ЧОННУҢ ЧООН ОРУУНУҢ АКСЫ, 9 ОРУКТУҢ БЕЛДИРИ, АТ-СУРАГЛЫГ, ТӨӨГҮЛҮГ ХООРАЙ. ЧАДААНА ХООРАЙНЫҢ ОРУУ КОЖАВЫС МООЛ РЕСПУБЛИКА, КРАСНОЯРСК КРАЙ-БИЛЕ ТЫВАНЫ ХАРЫЛЗАШТЫРЫП ТУРАР.

Чурт шинчилекчизи, эртемден В. Родевич 1910 чылда үнген "Урянхай крайның очериги" деп номунда "Хемчиктен 9 км черде, делгем шыктың кыдыында, теректер болгаш дыттар аразында Хемчик урянхайларының төвү турар" деп бижээн. Сөөлүндө барып ол төп Чадаана хоорай кылдыр хөгжээн.

1873 чылда Чадаананың Алдыы-Хүрээзиниң тудуу Базыаа Үгер-Дааның чагыргазының үезинде доозулган. Алдыы-Хүрээзиниң туттунганы-биле амгы Чадаана хоорайның эге таваа салдынган. Ол үеде Чадаана хоорайны орус тараачынар садыг-саарылга төвү кылдыр тургускан. Ынчан садыг-саарылга хүрээ-хиит дамчыштыр чоруп турган. Хүрээлер араттардан мал-маганны, өлүк-кешти, сыын мыйызын болгаш өске-даа чүүлдерни садып ап турган болгаш оларны Моолче, Кыдатче садып-саарып турганнар. Саарып алган акша-хөреңгизинге шай, пөс, таакпы садып алгаш, араттарга аар өртөккө садып турган.

1921 чылда бүгү Тываның бирги Тургузукчу хуралына Чадаананы Даа кожуунуң төвү кылдыр хүлээп алган. 1923 чылда Даа кожууну Чөөн-Хемчик деп адаан. Тывага улусчу хувискаал тиилээн соонда, Чөөн-Хемчик кожуунуң араттары чыылгаш, хоругдалда турар бүгү кижилерни хостаарының дугайында

шиитпирни хүлээп ап, кожуунуң төвүн Артаады – келир үеде Чадаана кылдыр хоойлу езугаар бадылап тургусканнар.

РСФСР-ниң Президиумунуң 1947 чылдың август 7-де үндүргөн № 519 Чарлыы-биле Тыва автономнуг областың составында турар Чадаана суурга хоорай эрге байдалын тывыскан.

ЧҮГЕ ЧАДААНА ДЕП АДААНЫЛ?

Чөөн-Хемчик кожуунуң төвүн чүгө Чадаана деп адааныл? Тоолчургу чугаа-биле алырга, ук аттың тывылганының элээн каш хевири бар. Бирээде, шаанда төрөл бөлүктөр аразына маргышты ноян чарып чадаан дээр. Ийиде, аңгы демиселиниң үезинде кайы-даа тала бот-боттарын тиилеп чадаан. Бо ийи таварылгада "чадаан" деп сөс моол сөстен укталып тургустунган. Үшкү тайылбыр. Бо черлерге коргунчуг аш-чут болурга, чон ону ажып эртип шыдаан деп турар. Ынчап кээрде, кым-даа бо чонну тиилеп чадаан, кандыг-даа

бергелерни ажып шыдаан чон турган-дыр.

ЧАДААНАНЫҢ АТ-АЛДАРЛЫГ КИЖИЛЕРИ, КҮРҮНЕ АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫ

Чадаананың Үстүү-Хүрээ-зинге тыва эртемден лама Лопсаң-Чимит Монгуш ажылдап чораан. Шажын эртемдин ол 22 чыл дургузунда өөрөнгөш, дээди эртем чадазын чедип алган. Ол баштайгы тыва бижики латин бижикке үндөзүлгөн.

1912 чылда Тывага болган улусчу хувискаалдың тиилегези Чөөн-Хемчик кожуунуң, Чадаана хоорайның төөгүзүңгө балалбас исти арттырган. Суг-Бажына болган Тыва Арат Республиканың бирги Тургузукчу хуралына Даа, Бээзи кожууннарның нояннаны Хүн-ноян Буян-Бадырғы Монгуш биле Чымба Бээзи 10-10 төлээлери эдиртип алгаш келген. Буян-Бадырғы Монгуш бирги Тургузукчу хуралды даргалаан. Буян-Бадырғы Монгуш – ол тургустунган Тыва Чазактың баштайгы даргазы болган. А Чурмет-Дажы Сат Тываның Сайыттар Чөвүлелиниң даргазына ажылдап чораан.

Амгы үеде бистиң чаңгыс чер чурттуувус, Россияның

Маадыры, Россия Федерациязының камгалал сайыды Сергей Күжүгетович Шойгу төрөөн Тывазына, Чадаана хоорайга хөй-ле эки чүүлдерни кылып чоруур. Ол Чадаананың Алдыы болгаш Үстүү-Хүрээлерин катап тургузарына, Кызылда кайгамчык чараш чаа хүрээни болгаш Хавырга дааның эдээнде субурганны тударына улуг үлүг-хуузу киригенин магадап ханмас бис.

Ынчангаш бо бүгү ат-алдарлыг, мерген угаанның чаңгыс чер чурттууларывыска Чөөн-Хемчик кожуунуң, Чадаана хоорайның чону чоргаарланып чоруур.

ЧАДААНА ХООРАЙНЫҢ УДУРТУКЧУЛАРЫ

Чадаана суур хоорай деп эрге-байдалды алган соонда, Чадаана хоорай кайгамчык сайзыралды ап, хөгжээн. Чадаана хоорай советинге, ооң соонда хоорай чагыргазына ажылдап чораан удуртукчуларны 150 чыл юбилейде өөрүп четтиришкин болгаш чоргаарал-биле адап көрей. Оларга Очур М., Ымыр-оол Монгушевич Тас-оол, Михаил Андреевич Данилов, Александр Чүлдүмович Дигик, Александра Сундеевна Серен, Дөрбет-оол Мижит-Доржуевич Монгуш, Кенден Монгуш-

евич Ак-кыс, Соян Куякович Ойду, Оюн Анаевич Ойдууа, Валентина Комбуевна Сарыглар, Серекей Сотпаевич Күжүгет, Ооржак Санчыевич Дииспей, Калдар-оол Комбуевич Куулар, Виктор Маадыевич Серге, Октябрь Унен-Хөөевич Тюлюш, Комбу Күртүлекович Бай-Кара, Владимир Монгушевич Оолчукай, Ольга Доржуевна Салчак, Никита Оолакович Кара-Сал хамааржыр. 2006 чылдан эгелеп Чадаана хоорай чагыргазына болгаш Төлээлекчилер хуралына Альберт Коош-оолович Хаптак, Чечен-оол Экер-оолович Ооржак, Сүрүң-оол Тюлюшевич Чүлдүм, Буян Сергеевич Ондар, Хүлер Серен-Доржуевич Монгуш, Чойган Анатолиевич Монгуш ажылдап чорааннар. Амгы үеде Чадаана хоорай чагыргазында Олеко Маадыевич Намчал, Артур Куулар-ович Делгер-оол ажылдап чоруурлар.

Ам каш-ла хонгаш, сентябрь 22, 23 хүннеринде, чадаанажылар Чадаана хоорайның 150 чыл оюн байырлап эрттирер. Чадаана хоорайның кайгамчыктыг юбилейи-биле Чөөн-Хемчик кожуунуң, Чадаана хоорайның ажыл-ишчи, салым-чаянныг чонунга улуг-улуг чедиишкисинерни, буян-кежики күзедивис. Ынак хоорайывыс, ырда кирген Чадаанавыс улам-на сайзырап хөгжүзүн, аңаа улуг-биче кижилер өөрүшкү-маңнайлыг ажылдап, чурттап-ла чорзун деп йөрээп каалы.

/ Ольга САЛЧАК,
Чадаана хоорай.

Маадырлыг чорук – философчу көрүш

АЛДАН-МААДЫРЛАРНЫҢ ТУРА ХАЛЫЫШКЫНЫ – УТТУНДУРБАС ТӨӨГҮЛҮГ БОЛУУШКУН.

Ада-чурту дээш, арат чону түрөвезин дээш, бүгүдениң хостуг чаагай амыдыралы дээш эрес-дидими-биле демисежип чораан ада-өгбелерниң маадырлыг чоруунуң чалбыгыжы улуг күш болуп, амдыгаа чедир бистиң чонувустуң сеткил-сагыжын, угаан-бодалын чырыдып чоруур. Ынчангаш оларның чырык омур-хевири, үлегери чоннуң национал бот-медерелин шинчилеп сайгарарына чугула херек, үнелиг чүүл болур.

Эртемденнер болгаш чогаалчылар алдан-маадырларның төөгүзүн ханызы-биле шинчилеп сайгарып турган. Ылаңгыя академик Юрий Аранчин, төөгү эртемнериниң доктору Маңнай-оол Моңгуш, Тываның улустуң чогаалчылары Степан Сарыг-оол, Виктор Көк-оол, Черлиг-оол Куулар, Чылгычы Ондар, амгы үениң чогаалчылары Эдуард Мижит, Александр Ондар, РФ-тиң болгаш ТР-ниң алдарлыг артизи Алексей Ооржак тус-тузунда шинчилээш, кайгамчыктыг түңнелдерни үндүргөн.

Кандыг-даа чоннуң делегей көрүүшкүнү оларның ада-өгбелеринден дамчып келир болгай. "Аспас дизе, хая көрүн – часпас дизе, айтырып чор" деп үлегер домакты бурунгу тыва чоннуң ханы уткалыг чагыы

деп билип алыр ужурулгус бис. Чүгө дизе эрткен үениң бурунгаар көрүштүг кижилериниң арга-дуржулгазы төөгүдөн көстүп келир.

Чижээ, алдан-маадырларның көрүжүн сонугап шинчилеп көөр болза, эжелекчилерге, дарлакчыларга базындырып, түрөп чурттап чораан араттарның делегей көрүүшкүнүн, боданышкынын болгаш үениң байдалын баштай сайгарар апаар.

Шаандан тура тыва улустуң кижизиг чурумунуң дээжизи (мораль) дээрге биче сеткил, ажылгыр, кежээ, шыдамык чорук деп билиишкисинер болуп келген. Чон бүрүзүнүң төөгүзүндөн ап көөр болза, дыка берге, кадыг-дошкун дарлал үезин олар шыдажыр шаа-биле чурттап эртип турган. Оон улаштыр шыдажыр арга чок апаарга, өске

аргалар-биле шиитпирлеп турганнар.

Чижээлээрге, Европаның Бельгия, Испания, Италия, Германия, Греция деп чурттарының XIX векте чурттап чораан бөдүүн тараачынары. Азия диптиң чоннарының төөгүзүн деңнеп көрүңер. Дарлалга, эжелелге, базымчага удурланып, түрөгделден адырлып

алыр дээш тура халыышкын, үймээн үндүрүп, хостуг амыдырап-чурттаар сорулга-биле демисежип чораан.

Тыва чон база шак ындыг нарын човулаңны чурттап эрткеш, дарлакчыларга удур демисежир деп шиитпирлээн. Бөдүүн араттарның хосталга дээш демиселин "Алдан маадырларның тура халыыш-

кыны" деп адап, төөгүдө бадыткап бижээн. Алдан-маадырлар дээрге ырадыр көрүп билер эр угаанныг, шиитпирлиг кижилер-дир. "Шын – күчүлүг, шынар – ачылыг" деп мерген угаадыгны кара чажындан дыңнап өзүп келген чоннуң эрес-дидим оолдары-дыр.

Төөгүнү хандыр шинчилеп көрбейн, кызыы бодалы-биле оларны "маадырлар-даа эвес, кайгал, оор чүвөлөр-дир" – деп турар кижилер база бар. Ол чөптүг эвес чугаа болур. Чүгө дизе дарлакчыларга херек кырында удурланып шыдаар кижилер ховар болур. Алдан-маадырлар манчы-кыдат дарлалдың берге үезинде боттарының арын-нүүрүн ышкынмай, быжыг тура-соруун, салган сорулгазын өскертпейн, "... Шыдаваза – төнөр" деп шиитпирлиг демисежип турганын төөгү шинчилекчилери тодараткан. Ынчангаш Оргу-Шөлге тураскаал кылдыр, Самбажык, Дажыма хүндү, Кожагар Комбулдай, Сарыылдыг Садыяжык болгаш өске-даа маадырларны мөңгөжидери-биле аттарын бижээн.

/ Чечек АДЫГБАЙ,
философия эртемнериниң
кандидады.

ТЕЛЕФОН ДЛЯ ЗАКАЗА:

8(394-22)3-33-22

Г. КЫЗЫЛ, УЛ. КРАСНОАРМЕЙСКАЯ, 100, КАБ 309.

**ВЫДЕЛИ
СЕБЯ ИЗ
ТОЛПЫ!**

НАВЕДИТЕ КАМЕРУ:

ТываМедиаГрупп

**ПЕЧАТЬ НА
ОДЕЖДЕ**

РЕКЛАМА

ХУДИ
+печать

ФУТБОЛКА
+печать

**ЛЮБЫЕ
ЦВЕТА**

Музыкальная передача на канале "Тува 24"
ОТ ВСЕЙ ДУШИ (ХӨГЖҮМНҮГ БАЙЫР)

17:00-19:00 17:00-19:00 8:00-9:00
ВТОРНИК / ЧЕТВЕРГ / СУББОТА

-1 ПЕСНЯ
-6 ФОТО
-до 70 СЛОВ

ПО АДРЕСУ:
г. Кызыл, ул. Красноармейская, д.100, каб. 309
tyvamedia@bk.ru
8(394-22)2-18-10 8-923-267-07-49

Стоимость дополнительного слова: 50 руб.,
фото: 150 руб., песни: 700 руб.

ООО «СЗ Энергострой» срочно требуются:

- Водитель сидельного тягача MERCEDEC-BENZ ACTROS, категории E
- машинист тяжёлого гусеничного крана ДЭК-251
- Начальник ПТО
- Мастер БСУ
- Крановщик на XCMG-XCT-25T
- Разнорабочие
- Столяр-жестянщик
- Мастер СМР

-обращаться ул.Колхозная 2а, тел.89133515140

Утерянный аттестат о полном среднем образовании серии А №4675158, выданный 25 июня 1999 г. Азасской средней школы на имя **Булатовой Айланмы Алексеевны**, считать **недействительным**.

Утерянный диплом о среднем профессиональном образовании, выданный 19 июня 2004 г. ПУ № 8 г. Шагонара на имя **Хургул-оол Октябрины Олеговны**, считать **недействительным**.

ИЗВЕЩЕНИЕ

Администрация муниципального района «Кызылский кожуун» сообщает о возможности предоставления земельного участка в аренду из земель сельскохозяйственного назначения, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Кызылский район, СНТ «Дар», ул.Малчин, д. 56, с кадастровым номером 17:05:1702001:3700, с площадью 1058 кв. м., с разрешенным использованием – ведение садоводства.

Лицам, заинтересованным в предоставлении данного участка, в течение тридцати дней со дня опубликования и размещения настоящего извещения (дата окончания приема заявлений – последний день указанного срока), необходимо подать письменное заявление по адресу: РФ, Республика Тыва, Кызылский кожуун, пгт. Каа-Хем, ул. Таежная, д. 20

| ОРУК ОЗАЛ-ОНДАА |

Хоойлужудулга билбес чорукту узуткаары-биле

Тыва Республиканың экономиказының кол өззэ – мал ажыл-агыйы-биле холбашкан болганда, азырал малдың киржилгези-биле оруктарга болуп турар озал-ондактарның айтырыы бисте чидиг. Кадат, хайгаарал чок мал-маган орук шимчээшкенинге, шынап-ла, айыылды болгаш шапта-раазынны тургузуп турар. Аңаа холбашкан чүүлдерни солуннуң бо үндүрүлгезинден тура бичиилеп салып эгелээр бис. Бир чамдык кижилерге ол бүгү кичээндириг, а бир чамдыктарга өөредиг болур чадавас. Хоойлу-дүрүмде чаа чүүлдерни билип алыры артык эвес.

Машина-балгаттың дугуйларының адаанче азырал мал-маган кире халчып, орук-транспорт озал-ондаан болдуруп турар түңнелинде, орукче хеп-хенертен үне маңнажып келген бода болгаш чылгы мал машина-хөлгеге үстүртүп, техника-чычаан ээлеринге когаралды база чедирип турар. Мал машина-техникага үстүрткен болза, ону орук-транспорт озал-ондаа деп санаар бе, мындыг таварылгада кайы тала буруулуг болуп, когаралдың шүүделин дуглап, төлөп үнерил? Маңаа хамаарыштыр изиг-изиг маргыштар ам-даа соксаваан, чүге дизе чолаачылар кадат чокка орукче үне маңнашкан малдың ээлерин буруудадыр, а мал ээлери орук-транспорт озал-ондаанга карак-кулак чок халыткан, шимчээшкин дүрүмнерин хажыткан чолаачыларны буруудадыр. Буруулуг таланы илередири ыңдыг-ла белен эвес. Ындыг болганда, чүнүң-даа мурнунда мындыг чергелиг маргыштарны Орук шимчээшкениниң дүрүмнеринге (ОШД) болгаш суд практиказынга даянып алгаш, үзе шиитпирлээри чугула. Маңаа хамаарыштыр чамдык таварылгаларны сайгарып көрээлиңер.

Орукка инек азы аът үстүрткен болза, ол чүүл орук-транспорт озал-ондаанга хамааржыр азы хамаарышпас бе?

Хоойлунуң туружундан алыр чүве болза, ийе, хамааржыр.

Оруктарның кыдыг-кызыгаарынга болган үскүлежишкениниң хөй нуруузу орук-транспорт озал-ондаанга хамаарыштырар. Чогум орук-транспорт озал-ондаа деп чүл? Ол дээрге, орукка транспорт хөлгези шимчеп чоруп олурда, тургустунуп келир хай-халап-тыр, ооң түңнелинде хөй-хөй кижилер бертинип азы өлүп-хорап, машина-техника, орук дериглери, чүък үрелип, материалдыг когарал чедиртинип болур.

Малды үстүрүп, хөме таварааны

дээрге-ле транспорт хөлгезиниң шимчээшкени кылдыр санадыр – ыңдыг негелде амдыгаа чедир сагыттынып турар. Бо таварылгада инек азы аът орук шимчээшкениниң киржикчизи болур бе? Олар кижиге эвес дээрзи билдингир-ле болгай. Орук шимчээшкениниң дүрүмнеринге (ОШД) дүүштүр алырга, дуюглуг мал аңаа хамаарышпас (чугаа мал күжү-биле сөөртүр транспортка хамаарышпас-ла болза).

Херек кырында мында хамык чүве ыңдыг бөдүүн эвес. Хамааты хоойлузуңуң 137 чүүлүңге дүүштүр алырга, азырал мал-маган – өнчү-дүр. А кандыг-даа өнчү ээлиг болур болгай. Ынчап кээрге, үскүлежишкени азы хөме таварышкынының түңнелинде, инек азы аът бертинген, чок-ла болза өлгөн болза, өнчүге когарал чедиртингени кылдыр санадыр. Азырал малды үстүргенин бүрүн хемчээлдиг орук-транспорт озал-ондаанга хамаарыштырар. Ону орук озал-ондаа кылдыр долдуруп болгаш ынаар ОШАЧКИ ажылдакчыларын кыйгыртыр. Бода азы чылгы мал-биле үскүлешкенде, Европротоколдун негелделери күш чок болур. Бир эвес чолаачы ыңдыг озал-ондак болган черден дөзө бээрин оралдашса, машина-балгат башкара эргезин 1,5 чыл чедир казыдып азы 15 хонукка хоругадып болур. Үстүрткен малдың эъдин база алымнап ап болбас, чүге дизе ону оор чорук деп санаар.

А маңаа сыр-дедир байдал база туруп болур. Бир эвес душ болуп азырал мал азы силерниң машина-балгадыңар когараваан болза, ыңдыг болушкунну орук-транспорт озал-ондаа деп санаваас. Ынчалза-даа ол дээрге хуулгаазын тоол-дур, магалыг дүш-тур. Херек кырында амыдыралдан ап көөр болзувусса, ыңдыг чергелиг үскүлежишкениниң соонда чолаачы/пассажир кижиге азы малдың боду бертинип чок үнмес боор. Шак ынчалдыр, 2023 чылда бода малды үстүргени азы аңаа кандыг-бир хора чедиргени долу хемчээлдиг орук-транспорт озал-ондаа кылдыр санадыр. Ындыг болганда, мындыг чергелиг болушкуннарны болур-чогууру-биле долдурадда, ОШД-ниң негелделерин чолаачылар сагыыр уjurлуг.

Дараазында үндүрүлгелерде, мындыг байдалдарда бирги ээлчегде чүнү кылза чогуурун, ОШД-де кандыг негелделер барын база тодаргай чижектерни киирбишаан, торгаалдар дугайында чугаалажыр бис.

/ А. ХЕРТЕК.

Дөгээ кырынга Тываның тугу киискээн

Сентябрь 17-де Тываның төөгүзүнде бир дугаар Тыва Республиканың Күрүне тугунун хунун демдеглээн. Онзагай болууш-кун-биле Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг ВКонтактеде бодунун блогунда республиканың чонунга байыр чедирген.

"Тыва Республиканың Күрүне тугунун хуну-биле чаңгыс чер чурттугларымга байыр чедирип тур мен!"

Регионунуң кол сүлде демдээнче үр үеде чогуур кичээнге салбайн турган-дыр бис деп санаар мен. Олче аны-

яктар кичээнге салып, "Тываның энерелдиг чүректери" шимчээшкн эгелекчи бодалды үндүрген. Оларның регионга шак ындыг байырлалды тургузар дээн бодалын май айда деткээн мен. Ону Дээди Хурал база деткээн. Ынчангаш шуптувусту каттыштырган сүлде демдээвис – Тываның Күрүне тугунун хунун бөгүн бир дугаар демдеглеп турар бис.

Сентябрь 17-ниң хуну анаа эвес шилиттинген. Тукту 1992 чылдың сентябрь 17-де Тываның Дээди Соведа бадылаан. Шак бо киискээн тукту адаанда үжөн бир чыл төрөөн республикавыска ынакшылдыг болгаш ниити демивис-биле ону сайзырадырынче чүткүлдүг чурттап чоруур бис.

Тыва Республиканың Күрүне тугунун хуну-биле, хундүлүг чаңгыс чер чурттугларым!"

Ол хун "Тываның энерелдиг чүректери" шимчээшкн аныяктары, Кызылдың өөредилге албан черлериниң сургуулдары болгаш найысылалдың өске-даа чурттакчылары Дөгээ дааның кырынга Тываның тугун киискедер хемчегге киришкен. Оларның аразынга тукту эскизиниң автору, бил-

дингир чурукчу Оюн-оол Сат база чаладып киришкен.

Дөгээ дааның кырынга чыгып келген аныяктарга Оюн-оол Доктугуевич тукту эскизин канчаар чуруп турганын, ында кирген өңнерниң утказын тайылбырлап берген:

– Баштайгы эскизке орхон-енисей бижимелиниң «А» деп үжүү болгаш катчы бээр ийи хемни көргүскен турган. Көк өңнүң кырынга хемнер – ак, үжүктү – алдын өң-биле көргүскен чүве. Ону депутаттар хүлээп албаан. Сөөлүнде ол эскизти эткен соонда, мындыг тук үнүп келгени бо» – деп, хоочун чурукчу тайылбырлаан.

Аныяктар шимчээшкн удурутукчузу Артыш Монгуш Тываның тугу кижги бүрүзүнүн каяа-даа чорааш төрөөн республиказын бараалгадыр сүлде демдээ болуп турарын чугаалаан. Ылаңгыя спортчуларывыс чурттан дашкаар маргылдааларга киржирде, албан Тывазының тугун ап алып. Чүге дээрге ол тукту артында бүдүн чон бар болганда, төрөөн чуртунун сүлде демдээ оларга тиелелге идиgni берип, улам күш кириер дээрзин спортчулар чугаалап турганын

аныяктар шимчээшкн удурутукчузу дыңнаткан. Ол ыш-каш Тывадан ТШО-да киржип чеде берген дайынчылар база кажан-даа тугун утпас, шериг хевинге тукта кирген өңнерлиг шевроннарны база кадап ап турарын демдеглээн.

1992 чылдың сентябрь 17-де Тываның Дээди Соведа Тываның тугун бадылаан-даа болза, мурнунда чылдарда ол хуну онзагай демдеглэвейн турган. Чүгле бо чылын Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгның деткимче-биле тукту хунун тургускан.

Ынчалдыр Тываның төөгүзүнде бир дугаар Тыва Республиканың Күрүне тугунун хунун демдеглээн болуп турар.

/ Бистиң корр.

Буян ООРЖАКТЫҢ тырт-тырган чуруктары.

Парлалга конференциязы болган

Россияның Армиязының культура хуннерин Тывада демдеглеп эрттирп турар. Тываның Алдан-Маадыр аттыг Национал музейинге парламентизиниң болгаш Россияның Камгалал яамызының төлээлери кээп киришкен.

«Армияның культура хуну» төлөвилелдиң удурутукчузу Ольга Фаллер Тываның өөредилге, уран чүүл болгаш чаагай чаңчылдарга хамаарыштыр күш-шыдалы бедик деңгелде деп демдеглээн. Россияның аңгы-аңгы аймак-сөөк чоннары-биле аразында дуржулга солчурунга бай-байлак дээрзин эскерген.

«Планда көрдүнгөн мастер-класстарывыстың болгаш өске-даа хемчеглеривистиң, ужуражылгаларывыстың чаала үштүң бирин эрттирдивис. Ол хирезинде кыска үениң дургузунда республиканың өөредилге-даа,

культура-даа албан черлериниң ажылдакчыларының патриотчу кижизидилгеге сонургалдыын, идепкейлиин магадап тур мен. Ук төлөвилелди чүгле эгелей бергеш, Тывага 2014 чылда кээп чораан мен. Бо чылын 9 дугаар кээп турарым бо. Бир катап Россияның Маадыры Сергей Шойгунуң «Тува – фронту» деп номуңуң таныштырылгасынга кээп чораан мен – деп, Ольга Фаллер үлешти.

Армияның культура хунунде Кызыл хоорайга болур хемчеглер дугайында Москвадан келген аалчылар чугаалап тура, журналистерниң кичээнгеин

Академиктиг ыры болгаш танцы-сам театрының Кызылдың президентиниң кадет училищениң өөреникчилеринге эрттирер мастер-класстарынче кичээнгеин салырын журналистерге сагындырган. Оон ыңай патриотчу кинолар фестивалынче болгаш Россияның Камгалал яа-

мызының аңгы-аңгы чогаадыкчы коллективтериниң гала-концертин база сагындырган.

Чүгле боттарының билии, чогаадыкчы ажылдары-биле улежир дээш эвес, а тус черниң культуразы-биле сорук кирип, ТР-ниң Культура яамызы-биле кады янзы-бүрү төлөвилелдерни

боттандыраар дээш келген дээрзин Москвадан келген аалчылар демдеглээн.

Россияның чүрээ болур Москва хоорайдан келген делегация ТР-ниң Баштыңы Владислав Ховалыгга чылыг-чымчак хүлээп алышкыны, кады ажылдажылгазы дээш өөрүп четтиргенин илереткен.

«Тывага болган культурлуг хемчеглерни Россияның өске-даа регионнарынче тарадыры, ук идеяны нептередири күзеничиг-дир. Тываның чонунуң онза бүдүштүүн, эрткен төөгүзүн, чаагай чаңчылдарын үнелээрин, кадагалаарын онзазынып демдегледим» – деп, РФ-тиң Камгалал яамызының культура департаментизиниң даргазы Артем Горный чугаалаан.

Армияның культура хуну Тывага сентябрь 21-ге чедир уламчылаар.

/ А. ОНДАР.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

"Тыва медиатрупп" ПБ
ТР-ниң КАА

Кол редактор
С.Н. МОНГУШ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүң адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 2, каб. 206

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Солун чыскаакчылары:
А.К. Ооржак, А.Ч. Чамзырын —
2-17-94
Корректор: Ч.Н. Мачык,
А.А. Лагбы — 2-17-94
Харылзаа, информация техно-
логиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга
хайгаарал талазы-биле федерал-
дыг албанның Енисей эргелели
«Шын» солуну 18.10.2022 чылда
бүрүткээн.
Бүрүткел дугаары —
ПИ № ТУ 24-01214

Солуну «Тываполиграф» КХН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш Кравчен-
ко, 1).

Солунда парлаттынган материал-
дарның авторларының бодал-
дары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айыт-
тынган саннары болгаш өске-даа
фактылары, дыңнадылары дээш
авторлар боттары харыылаар.

Чагыдылга индекси:
хуу кижилерге — П6855,
организацияларга — П6860

Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужаганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

Солунуң сайтызы:
shyn.ru

Электроннуг почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Тираж
2660 кезек

2023 ЧЫЛДА "ШЫН"
СОЛУНУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:
ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР —
1282,9 рубль.

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 864 рубль.
Тел.: 8(39422)3-39-45, 2-18-10